

Romano džaniben

časopis romistických studií | 2 | 2020

Romano džaniben

časopis romistických studií | 27. ročník | 2/2020

Na obálce:

Rosálie Dychová na školní fotografii, okolo roku 1940 |

Sken fotografie poskytl Vlastivědný kroužek Hrušky

Obsah

RECENZOVANÁ ČÁST

- Michal Schuster
„Jinak bychom tady nebyli.“ Příběh rodiny Dychovy z obce Hrušky (okr. Břeclav) 7
- Renata Berkyová
Žádosti o uznání holokaustu Romů a Sintů v Čechách. Výsledky výzkumu žádostí o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. u lidí vězněných v CT Lety 55
- Kristýna Hájková
Hledání skulin v mocenské asymetrii: veřejná angažovanost na slovenském venkově v intersekcionální perspektivě 91
- Michael Beníšek
O původu Piurkova seznamu romských slov u Miklošiče 115

NERECENZOVANÁ ČÁST

- Arne B. Mann
Kto boli obeť v Motyčkách? 129
- Markéta Hajská
O trajo si t'al pestrivo / Život musí být pestrý. Vyprávění Viktora Salinase 141
- Eva Kropiwnická
Baro pharo kamiben / Osudová láska a další ukázky z tvorby 165
- Překročit mantinely normality a zaplnit prázdná místa (Renata Berkyová)** 175
- Vendula Fremlová
Bílá Místa 177
- Ukázky z výstavy *Bílá Místa***
- Romane Kale Panthera
Mifeš ukraden / přepis historie 191

Martin Zet
La Europakeri unija del duma romanesi! / Evropská unie mluví romsky! 196

ARA ART, Divadlo Husa na provázku
Futuroma 199

Alica Heráková
Reflexe divadelního představení *Gadžové jdou do nebe* 201

RECENZE | ANOTACE

Kolektiv autorů:
Neviditelné múzeum / Invisible Museum / Nadikhuno muzeomos
(Anna Remešová) **207**

Huub van Baar, Angéla Kószé:
Roma and Their Struggle for Identity in Contemporary Europe
(Tomáš Reichel) **213**

Radek Vorlíček: *Jak se daří inkluzi u nás na Slovensku*
(Jurina Rusnáková) **217**

Žádosti o uznání holokaustu Romů a Sintů v Čechách. Výsledky výzkumu žádostí o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. u lidí vězněných v CT Lety²

Requests for Recognition of the Holocaust of Roma and Sinti in Bohemia. Results of a research into applications for the certificate under to Act 255/1946 by people imprisoned in the former Gypsy camp in Lety u Písku

Abstract

The study is based on an analysis of applications for certificates under Act 255/1946 which has provided compensation the participation of Czechoslovaks in the national struggle for liberation during World War II and which was later followed by other laws on compensation. The study is primarily concerned with the applications based on racial persecution during war time. In her analysis of a sample of 93 requests by people imprisoned in the so-called Gypsy camp in Lety u Písku who applied for their compenstion during 1956–1998, the author focuses on the process of the recognition of their imprisonment in Lety as a part of the Holocaust of Roma. While examining the approach of three groups of actors in this process – the applicants, the state officials, and two intermediary organizations (Union of Anti-Fascist Fighters and Union of Gypsies-Roma) – the text concentrates on the difficulties in proving the imprisonment and in negotiating the recognition of racial persecution. It also provides examples of cases in which the reasons for persecution of the Roma on the basis of race were doubted.

Key words

Roma, concentration camp Lety u Písku, holocaust, Act no. 255/1946, compensation, racial persecution, retribution

1 Autorka je absolventka romistiky na FF UK, pracuje v Pražském fóru pro romské dějiny při Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR. Email: berkyova@usd.cas.cz

2 Text vychází z výsledků výzkumu provedeného v rámci diplomové práce obhájené v červnu 2020 pod názvem *Přeživší tzv. cikánského tábora v Letech u Písku v kontextu žádostí o odškodnění dle zákona 255/1946*. Výzkum byl podpořen v rámci projektu Research on the Genocide of the Roma during the Second World War. Database of Romani Victims of the Genocide who Applied for Compensation (Bader Philantropies) na Ústavu pro soudobé dějiny AV ČR.

Jak citovat

Berkyová, R. 2020. Žádosti o uznání holokaustu Romů a Sintů v Čechách. Výsledky výzkumu žádostí o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. u lidí vězněných v CT Lety. *Romano džaniben* 27 (2): 55–89.

Úvod

O Romech žijících v českých a moravských zemích a jejich rasové perzekuci za doby druhé světové války se začíná veřejně mluvit až od devadesátých let. Děje se tak zejména díky medializaci osudů Romů vězněných v tzv. cikánském táboře v Letech u Písku, jako i existenci vepřína, který na tomto místě stál od sedmdesátých let.³ Debata měla za následek také to, že znovu oživila veřejně prezentovanou snahu přeživších a pozůstalých o důstojnou připomínku obětí, potažmo veřejného uznání genocidy spáchané na českých Romech. Podmínky pro aktivizaci byly více než příznivé, společnost porevolučního Československa byla v tomto období nakloněna otevírat témata, která byla doposud přehlížena, popírána či potlačována.⁴ Ačkoli společenským tlakem bylo docíleno výstavby pamětního místa poblíž bývalého tábora v roce 1995, a tím i veřejného uznání holokaustu Romů a Sintů z úst tehdejšího prezidenta Václava Havla,⁵ v následujících letech se ukázalo, že diskuze banalizující a zpochybňující rasovou podstatu perzekuce Romů přetrvává. Podle vyjádření prezidenta Václava Klause v roce 2005 v *Lidových novinách* nebyli Romové „tím, co bývá tradičně chápáno jako oběť koncentračního tábora“, ale „primárně oběti spojené s epidemií skvrnitého tyfu“. Tábor nebyl podle Klause určený pro Romy, ale „pro ty, kteří odmítali pracovat“.⁶ Na limity hlubšího poznání historie Romů ze strany širší veřejnosti (a ve výsledku i zájmu samotných historiků) i politické vůle zabývat se partikulární historií, která doposud

3 O medializaci se zasadil hlavně americký novinář Paul Polansky (2014, viz též Horváthová 2015), který nejenže poukázal na to, jak bylo s Romy v táboře zacházeno, ale i na fakt, že tábor hlídali a spravovali Češi (Brabec, Šídlo 1994).

4 Na postavení československých Romů ovšem upozorňovali chartisté už v roce 1978 na popud Josefa Vohryzka a dalších lidí kolem Charty 77 – více k dokumentu č. 23 Charty 77 viz Vohryzek 1998, *Romano džaniben* 1–2/1999, 3–4/1999, 1–2/2000; rasová perzekuce Romů za války, ani např. péče o přeživší nebyla v těchto dokumentech explicitně tematizována.

5 Václav Havel byl navíc iniciátorem vzdělávacího programu a následně mezinárodní vědecké konference Fenomén holocaust, která se uskutečnila v roce 1999 pod záštitou Kanceláře prezidenta ČR a Památníku Tereziín (Blodig 1999). Měla za cíl otevřít veřejnou diskusi k otázkám rasové perzekuce, tj. perzekuce Židů a Romů (stručně např. zde: <https://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-1999/listopad-11/fenomen-holocaust/>).

6 Gál, Fedor. Desetiletka v Letech u Písku pravolevý oportunismus v praxi „KECY V KLECI“ Nebo-li: „Iniciativní blbec horší užitečného idiota“. (přehled reakcí a vyjádření předních politiků ke „kauze Lety“ za období 1996–2006. ke stažení na stránce: <https://www.fedorgal.cz/romsky-holocaust.html>

nebyla součástí kolektivní paměti (Barša 2011: 30–44), se naráželo především při zcela konkrétním požadavku ze strany pozůstalých Romů (a dalších aktivistů) na odstranění vepřina z místa bývalého tábora. Právě tyto společenské debaty pro mě byly prvním impulsem zabývat se otázkou uznání, resp. postoje společnosti vůči válečné rasové perzekuci, a to nejen v exponovaných devadesátých letech, ale i v dřívějším období.

Z hlediska historického výzkumu, jenž se dotýká historie Romů z doby druhé světové války a započal v sedmdesátých letech, převažuje přístup pozitivistický, který je patrný v doposud nejropracovanějším díle k danému tématu, a to z pera Ctibora Nečase. Kvantita zpracovaného materiálu, která se stala jedním z typických rysů jeho práce (Lhotka, Závodská 2013: 11), významně posunula historické poznání. Presentované poznatky spíše deskriptivního charakteru, které byly později obohaceny o orální historii (Nečas 1994)⁷ sice nabídl (a pořád jako ojedinelý pramen nabízí) faktografický vhled do celého mechanismu útlaku, nejsou však příliš konfrontovány se společenskou situací a aktérstvím samotných Romů i jejich snah o celospolečenské uznání.⁸ V současné historiografii zabývající se dějinami Romů je posun v teoreticko-metodologickém pojetí pozvolný (např. Smlsal 2019) a jen v malém měřítku reflektující aktérství samotných Romů (Růžička, Závodská, Sadílková 2013; Sadílková, Slačka, Závodská 2018). Specificky místu v Letech u Písku jsou věnované doposud jen dvě publikace – *Tříživé mlčení* (Polansky 1998; viz Horváthová 2015) sestavené především z výpovědí přeživších a pamětníků a kniha Markuse Papeho *A nikdo vám nebude věřit* (1997), v níž autor předkládá dokumenty ke vzniku a fungování tábora i z průběhu poválečných procesů s bývalými četníky letského tábora. Ačkoliv se aktérstvím Romů zabývají publikace jen velmi okrajově a ne cíleně,⁹ představují v podstatě jediný publikovaný pramen, který se věnuje výhradně historii tábora v Letech u Písku. V novodobém historickém pohledu na vytěšňování a konstruování historické paměti ve vztahu k holokaustu a k obtížnému vyrovnávání se s touto minulostí, se o obě publikace opírá Sniegoň (2014).¹⁰ V kapitole „Pig farm as a Porrajmos

7 Na nevyváženost historických pramenů a absenci hlasu těch, jichž se daná historie týká, upozornila Milena Hübschmannová ve své recenzi na Nečasovu monografii z roku 1981 *Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1949* (Hübschmannová 1983).

8 Zároveň však osobní aktivity Ctibora Nečase napovídají, že se o připomínání holokaustu Romů a Sintů zajímal (např. jeho účast na prvním pietním aktu v Hodoníně u Kunštátu v roce 1973 organizovaném Svazem Cikánů-Romů, viz Berkyová 2020: 64) i aktivně vystupoval (např. iniciativy pro vysazení lokálních pamětních desek romským obětím, viz Lhotka, Závodská 2013: 13). Navíc v roce 1993 navrhl Ctibor Nečas prohlášení míst hromadných hrobů romských obětí v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu za kulturní památky (viz zde: <https://letypamatnik.cz/soucasnost/>).

9 Ve svých svědectvích v knížce *Tříživé mlčení* Romové popisují např. pokus o útěk; v knize Markuse Papeho nalezneme odpověď na dopis, ve kterém se po válce paní Čermáková, jež byla v Letech vězněna, ohrazuje proti neuctivému zacházení s místem bývalého tábora.

10 V českém překladu vydalo Nakladatelství Argo v roce 2017 jako: *Zmizelá historie: Holokaust v české a slovenské historické kultuře*.

remembrance site“ se podrobně zabývá procesem a kontextualizací politického vyjednávání o uznání holokaustu Romů v devadesátých letech. Kapitulu nakonec shrnuje slovy: „Výsledek debaty k *Porrajmos* a jeho přijetí proto mnohem více svědčí o kontinuitě českého stanoviska než diskontinuitě nebo přání viditelně měnit dřívější situaci.“¹¹ Ačkoliv lze citovanému autorovi leccos vytknout,¹² představuje jednu z mála prací, která kriticky zpracovává nejen dogmatický postoj české společnosti vůči Romům, ale zároveň reflektuje vliv historiků na takové vnímání. V roce 1999 totiž byla nakladatelstvím Academia vydána publikace *Historikové a kauza Lety*, ve které se z pozice profesionálního historika vyjádřil k bývalému táboru v Letech u Písku Jaroslav Valenta. Brožura, do které byl zařazen i příspěvek Ctibora Nečase shrnující dění v táboře, měla být odpovědí na diskusi o skutečné roli tábora a spoluúčasti české společnosti na pronásledování a tragických osudech Romů v období protektorátu, kterou se historikové rozhodli „předložit vládě, parlamentu, médiím a veřejnosti“ (Historikové a kauza Lety 1999: 9). Hlavní text, který se nezakládá na historické analýze, ale názorech akademiků Historického ústavu AV ČR, končí konstatováním, že se „nepodařilo [...] prokázat, že v Letech byl skutečně spáchán trestný čin genocidy“ (Historikové a kauza Lety 1999: 15). Na takový výklad banalizující či zpochybňující pozici tábora jako „koncentračního“ navázali ve svých vyjádřeních v následujících letech politici a někteří historici.¹³

Pozice, ze které při vymezení oblasti svého zájmu vycházím, je ovlivněna právě tímto diskurzem poznamenaným zlehčováním a neuznáním rasové perzekuce Romů a diskutované role tzv. cikánského tábora v Letech u Písku ze strany části společnosti. Zajímá mě, jakým způsobem se tento přístup projevuje u sledovaných aktérů v procesu uznávání žádostí o osvědčení podle zákona 255/1946 Sb., jakou tito měli roli ve vyjednávání a uznávání rasové perzekuce i jakým způsobem, nebo jestli vůbec, se v tomto procesu projevilo explicitní zpochybňování rasové podstaty pronásledování protektorátních Romů. Časové rozpětí, které výzkum rámuje, se týká poměrně širokého předrevolučního období let 1956–1998 (viz dále). Klíčovým historickým pramenem, o který svou analýzu opírám, je úřední dokumentace týkající se poválečného odškodňování¹⁴

11 Z pův. orig.: „The result of the *Porrajmos* debate and its reception are therefore much more indicative of continuity in the Czech standpoint than discontinuity or the wish to manifestly change the earlier situation“ (Sniegoň 2014: 162).

12 Např. že zcela opomíjí existenci Svazu Cikánů-Romů (1969–1973), jenž o připomínku obětí a odškodňování přeživších Romů komplexně pečoval, čímž z kontextu vypadá ono aktérství romských představitelů; stejně tak označování holokaustu Romů pojmem „porajmos“ není obecně přijímáno všemi romskými mluvčími a přeživšími a může být problematické (více k „porajmos“ Berkyová 2018). Sniegoň se při používání pojmu odvolává na Iana Hancocka (2014: 136), jenž byl na počátku hlavním autorem tohoto neologismu, nezbytná reflexe tzv. druhé strany, tedy samotných přeživších, je však zde pominuta.

13 Shrnuje např. Jiří Smlsal ve svém komentáři dostupném zde: <https://a2larm.cz/2018/02/historikove-a-kauza-tomio/> [cit. 2020-12-12].

14 Pojem „odškodňování“ je dále v textu používán ve smyslu kompenzace, (finanční) náhrady apod., jakkoliv jsem si vědoma toho, že v obecné rovině může být implicitně vykládán jako „veřejné uznání“ holokaustu (Romů a Sintů). Od takového výkladu se dále v textu distancuji, pokud není uvedeno jinak.

na základě zákona č. 255/1946 Sb. Dokumentaci čítající desítky tisíc žádostí zužují výhradně na žádosti Romů vězněných v tábore v Letech u Písku. Sledovat budu v žádostech proces komunikace mezi žadateli a úřadem, tj. Ministerstvem národní obrany v roli hodnotitele zmocněného státem, i zapojení dalších aktérů. Budu se ptát na postoje, stanoviska a přístupy demonstrovány v dokumentaci celkem u tří sledovaných entit – hodnotitelů žádostí zastupujících státní aparát, žadatelů, kteří byli vězněni v tzv. cikánském táboře v Letech u Písku, a dalších aktérů – pomáhajících organizací, které hrály důležitou roli ve vyjednávání a zprostředkování odškodnění. V dokumentaci sleduji proces dokazování věznění v Letech u Písku z rasových důvodů, zpochybňování těchto důvodů i úsilí o jejich uznání.

Součástí analýzy se stala také otázka týkající se jazyka a terminologie užitě v žádostech. Určitou inspiraci v kritickém náhledu na dobové užití jazyka lze nalézt např. v práci Petera Hallamy (2020), který vychází při rozboru pojmosloví „holokaust“, „šoa“, „perzekuce Židů“ ve sledovaném období komunismu z premisy o „moci pojmenování“, tedy posuzování události, její artikulace a udržování v živé paměti prostřednictvím jazyka (Hallama 2020: 33–56). Při analýze archivního materiálu jsem se zaměřovala tedy také na označování tzv. cikánského tábora v Letech u Písku, jež se stalo v devadesátých letech součástí výše zmíněné debaty a otázky, zda je oprávněné hovořit o táboře v Letech jako o „koncentračním“ či nikoliv.

V textu používám (a preferuji) pojem „holokaust Romů a Sintů“ namísto zažitého „romský holokaust“.¹⁵ U označení tábora v Letech u Písku respektuji úzus používat dobový termín „cikánský tábor Lety u Písku“, nicméně k jeho současnému (navrhovanému) užití se vyjadřuji v závěru práce.¹⁶

1 Dokumentace k procesu odškodňování a metodologie práce

Na pozadí poválečných osudů přeživších Romů (Pavelčíková 2004; Muzeum romské kultury – dále jen MRK 2019) i následného formování nové identity a etnoemancipačních snah (Sadílková, Slačka, Závodská 2018; Donert 2017), započal od roku 1946 postupný rehabilitační proces „účastníků národního boje za osvobození“, mezi které se řadili i političtí vězni, a jako takoví i rasově pronásledovaní Židé a Romové. Současné Oddělení péče o válečné veterány (MO) tuto snahu komentuje: „Po druhé světové válce se v československých vládních kruzích projevila vůle ocenit ty, kteří se účastnili boje za svobodu a obnovu

15 Domnívám se, že termín přesněji definuje, jaké skupiny se genocida týká, oproti adjektivu „romský“, který odkazuje spíše k nevhodnému „vlastnění“ holokaustu. Za upozornění na tuto nepatrnou ale důležitou nuanci, děkuji Heleně Sadílkové.

16 Dále v textu používám také zkratku „letský tábor“, případně „CT Lety“.

17 <http://www.veterani.army.cz/ucastnici-narodniho-boje-za-osvobozeni>

Československa a umožnit jejich rychlé začlenění do poválečné společnosti.¹⁷ Dělo se tak zejména díky zákonu č. 255/1946 Sb.,¹⁸ který účastníkům poskytoval určité sociální a zdravotní úlevy či výhody, později díky navazujícím zákonům i finanční kompenzace ve smyslu odškodnění. Účastníkem národního boje za osvobození se stával každý, kdo v řízení po podání své žádosti na Ministerstvu národní obrany uspěl a získal tzv. osvědčení.¹⁹ Rehabilitace spočívala nejdříve pouze ve zvýhodňování držitelů osvědčení v různých odvětvích (např. přednostní právo na udělení živnostenských oprávnění). V roce 1968, kdy byl vydán zákon č. 161/1968 Sb., se k těmto výhodám přidružil finanční příspěvek v podobě zvýšeného důchodového zabezpečení. Další odškodňovací programy a zákony týkající se odškodnění se pak začaly objevovat až po roce 1989.

V odborné literatuře se v českém prostředí s uceleným pojetím tématu odškodňování Romů jako obětí nacistického pronásledování téměř nesetkáme, a pokud ano, opírá se zejména o programy poskytující podporu po roce 1989. O situaci stručně pojednává Jana Kramářová v knize M. Hübschmannové *Po Židoch Cigáni* (Kramářová 2005b), v publikaci *(Ne)Bolí* objasňuje spolu s Jakubem Steinerem odškodňovací kampaň z období 2000–2002 i okolnosti vzniku osmi příběhů Romů a Romek ze Slovenska, kteří prožili válku a o odškodnění žádali po roce 2000 (Kramářová kol. 2005a). Zmínku o odškodnění českých Romů a Sintů ještě nalezneme ve výroční zprávě Muzea romské kultury (Danielová 1999), které se na zprostředkování odškodnění romských obětí válečné perzekuce významně podílelo v devadesátých letech. Doposud nejucelenější zpracování představuje bakalářská práce Evy Zdařilové (Zdařilová 2007), která podrobně představuje činnost jednotlivých nestátních subjektů v rámci odškodňovacích programů aktivních v ČR od roku 1997. U všech humanitárních a odškodňovacích programů po roce 1989 hrálo významnou roli osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., které se stalo podmínkou pro nárok na poskytované kompenzace (Zdařilová 2007: 25–27).

Na žádosti o osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb. (dále jen žádosti), které Vojenský historický archiv (VHA) zpřístupnil pro badatele, poprvé jako na potenciální archivní pramen k historii Romů upozornily romistky Milada Závodská a Lada Viková (Viková, Závodská 2016).

18 Částečně se tím navázalo na zákonné normy týkající se československých legionářů po první světové válce (Baláz, Mínařík 2016). Zákon definoval celkem sedm kategorií: „Účastníkem národního boje za osvobození je (ten), kdo v letech 1939 až 1945 a) byl příslušníkem čs. armády v zahraničí [...], b) konal vojenskou službu ve spojenecké armádě, c) byl příslušníkem první čs. armády na Slovensku, d) byl československým partyzánem [...], e) zúčastnil se aspoň 3 měsíce soustavnou činností zahraničního nebo domácího hnutí směřujícího přímo k osvobození republiky [...], f) zúčastnil se povstání v květnu 1945, přičemž za bojů padl nebo byl těžce raněn nebo utrpěl těžkou poruchu zdraví, g) byl československým politickým vězňem“ (Zákon č. 255/1946 Sb.). Do poslední kategorie byli zařazeni „českoslovenští političtí vězňi“, kteří byli perzekvováni z politických, národních, rasových či náboženských důvodů.

19 V současné chvíli je možné žádat o osvědčení na Ministerstvu obrany, Odbor pro válečné veterány (více zde: <http://www.veterani.army.cz/jak-ziskat-osvedceni-0>).

Sbírka osobních spisů žadatelů o osvědčení je v archivu VHA uložena od roku 2006 (Baláž, Minařík 2016) a čítá na sto padesát tisíc žádostí. V počáteční fázi identifikace a shromažďování žádostí pro svou analýzu jsem konfrontovala seznam všech žadatelů z VHA se seznamem lidí, kteří byli vězněni v CT Lety a který pro publikování vypracoval Ctibor Nečas (1987, 2012). Po následném nahlédnutí do osobních spisů ve VHA (tedy ověřením, zda se skutečně jedná o danou osobu) se mi podařilo identifikovat 78 osob, které byly vězněny v Letech u Písku a zároveň po roce 1945 požádaly o vydání osvědčení dle zákona 255/1946 Sb. Následně jsem komparaci s údaji v knize *Tříživé mlčení* (Polansky 1998)²⁰ nalezla dalších pět přeživších vedených jako žadatelé o osvědčení. Posledním krokem bylo dodatečné vyhledávání osob v případě, že byli zmíněni v již nalezených jiných složkách žadatelů o osvědčení (např. jako spoluvězni v KT, příbuzní sdílející stejnou popisovanou perzekuci, sousedé přítomni transportu apod.). Celkově jsem pro analýzu pracovala s celkem 93 žádostmi žadatelů o osvědčení vězněných v době války v táboře v Letech u Písku.

Než jsem přistoupila k samotnému rozboru dat z dostupných spisů, bylo nutné se vypořádat s několika etickými a faktografickými aspekty výzkumu.

Důležitým bodem pro rozbor a interpretaci informací v žádostech byla skutečnost, že ne všechny žádosti, s nimiž jsem pracovala, lze označit za „romské“, tedy že ne každý žadatel se ve své žádosti identifikuje jako Rom. Z dosavadních poznatků zpracovaných zejména Ctiborem Nečasem (1987, 1999, 2012) víme, že etnicita lidí vězněných v tzv. cikánském táboře v Letech nebyla u všech jednoznačná – ačkoliv v převážné většině byly do tábora transportované romské rodiny, zadrženi byli také „míšenci“ a „osoby po cikánsku žijící“.²¹ Někteří proto bezprostředně po uvěznění namítali, že nejsou „cikáni“ ani tuláci, což vyústilo po pár dnech v jejich propuštění (Nečas 1999: 41) – to je zřejmě také případ paní Josefy, žadatelky o osvědčení, která byla z tábora v Letech u Písku propuštěna po dvaceti dnech věznění (pí. Josefa 1998, VHA).²² Etnická identifikace se však zároveň stala jedním z ústředních argumentů také v procesu uznání žádostí o vydání osvědčení. Jak podrobněji představím níže, jednotliví žadatelé se ke své etnicitě stavěli různě, od explicitního přihlášení se k romskému původu přes opomenutí otázky etnicity až po otevřenou distanci vůči přiřazení k romské

20 Kniha obsahuje výpovědi celkem 50 pamětníků.

21 Tato informace ale nemusí být v některých případech relevantní vzhledem k tomu, že jde o dobový záznam četníků/úředníků. Záznamy v táborové dokumentaci navazují na zákon č. 117 z roku 1927 o „potulných cikánech“ a následně vytvořené policejní evidenci. Pojem „cikán“ nebyl v zákoně přesně definován a jeho výklad byl závislý na rozhodnutí/praxi lokálních četnických stanic (Baloun 2017).

22 Otázka etnicity a jejího přisuzování, hlášení se k ní či naopak distanci, obzvláště v kontextu vládních opatření, odsudňování, emigrace nebo sčítání a jeho důsledků, je komplexním tématem, které nemůže tento text kvůli omezenému rozsahu obsáhnout. Domnívám se však, že žádosti o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb. představují vhodný nástroj pro širší autonomní výzkum tohoto druhu (viz např. Joskowicz 2015).

menšině. Paralelně s touto perspektivou žadatelů jsem do určité míry sledovala perspektivu úřadu, resp. referentů, kteří jednotlivé žádosti vyhodnocovali a potýkali se s jejich vyhodnocováním.

2 Dilema etického přístupu k veřejně přístupným datům

Dokumentace ve spisech zahrnuje spolu s mnohdy cennými poznatky k životním osudům žadatelů také velice osobní a citlivá data týkající se žadatelů i jejich příbuzných. Zcela jistě tato dokumentace a údaje sepsované žadateli nevznikaly s vědomím toho, že by mohly být v budoucnu zpřístupněné veřejnosti, navíc pokud se týkají tak citlivé oblasti, jakou je rasová perzekuce a etnická identifikace žadatele, včetně jejich úředního posuzování.

Žádosti představují z hlediska provenience dokumentace nestandardní hybridní formát, který obsahuje dokumentaci různých původců v různém časovém rozpětí – od kopií původní dokumentace z koncentračních táborů, úředních potvrzení, doporučení a výpisů z kronik až po svědectví přeživších a mnohdy velmi osobní líčení životních událostí z pera samotných žadatelů, spolu s rodnými listy a kopiemi občanských průkazů. Zároveň se ve sbírkách nachází žádosti různého stáří od roku 1946 až po přítomnost, což fakticky znamená, že žadatelé, příp. jejich pozůstalí a příbuzní žádající v jejich jméně o vydání osvědčení, mohou být současní žijící obyvatelé ČR.

Vojenský historický archiv se při nakládání s těmito dokumenty řídí zákonem o archivnictví a spisové službě a umožňuje nahlížet do archiválií obsahujících osobní údaje žijící osoby po písemném vyrozumění dotčené osoby s možností odvolání po dobu 30 dnů od doručení vyrozumění (Zákon č. 499/2004 Sb. § 37, odst. 2 a 3).²³ Ponechám nyní stranou úvahu nad tím, jestli možnost odvolat se můžeme skutečně považovat za určitou formu „informovaného souhlasu“, kdy dotčená osoba rozumí tomu, proti čemu má právo se odvolat či s čím v případě neodvolání souhlasí, a jestli je schopna vyhodnotit důsledky takového svolení. Otázkou také zůstává, jak se vypořádat s faktem, že seznam všech žadatelů o osvědčení dle 255/1946 Sb. (včetně jejich jednacích čísel podle roku, kdy podávali svou žádost a u osob starších sto let také data narození) je možné si z internetových stránek VHA jednoduše stáhnout.

Při vědomí dosavadní tradice romisticko-historiografického zpracování narativů pamětníků války, ve které se přistupuje k anonymizaci různě

²³ Zákon zároveň doplňuje, že „jedná-li se o vyrozumění nejméně třiceti osob, lze je doručit veřejnou vyhláškou vyvěšenou na úřední desce archivu“ (odst. 2). Tato část může být v našem případě problematická – je velmi nepravděpodobné, že žadatelé o osvědčení pravidelně kontrolují úřední desku archivu, jestli se tam neobjeví jejich jméno. V takovém případě jde však spíše o alibismus v „ochraně dat“ než skutečnou možnost se odvolat proti vydání osobní složky. Ovšem předkládám zde svůj laický výklad zákona, který by si pro hlubší porozumění vyžadoval právnícké konzultace.

(např. Hübschmannová 2005, Nečas 1994, Zdařilová 2010)²⁴, oproti požadavku (a potřebě) zvyšování ochrany citlivých dat v současném digitalizovaném světě se dostáváme při zpracování údajů a řádné citaci zdroje na tenký led.²⁵ Vyzdvihovat konkrétní životní příběhy pamětníků je bezesporu důležitým aspektem posouvání povědomí společnosti o životě a historii Romů, které může být mnohdy zkreslené vnímáním Romů jako homogenního celku.²⁶ Personalizace a vztahování obecných poznatků ke konkrétním osudům (či opačně) má rozhodně svůj význam, ostatně, i samotné publikování seznamu vězňů CT Lety historikem Ctiborem Nečasem (2012) zásadně pomohlo k rozklíčování žadatelů o osvědčení, jež byli internováni v tzv. cikánském táboře v Letech u Písku. Nehledě na to, že tato publikace dodnes slouží mnohým rodinám jako pomůcka při pátrání po svých příbuzných (osobní zkušenost).

Důležitá otázka etických principů pak přichází v momentě, kdy se setkáme s potenciálním ohrožením (Zerbst 2016) či strachem u pamětníků z případného odhalení, pronásledování apod. (a to i v případě, že je tento strach z našeho pohledu iracionální). V případě studia historie Romů, jakožto skupiny, která byla ještě v nedávné minulosti systematicky sledovanou a policií evidovanou skupinou obyvatel, u níž byla osobní data vážným způsobem zneužita, je otázka pečlivého zvážení míry a způsobu anonymizace zásadní (Rose 2009: 9; Joskowicz 2020: 1220).²⁷ Zároveň však, v souladu s rozšiřováním a využíváním historických pramenů romské provenience, přes které Romové vystupují jako aktéři dění, je zmiňování konkrétních osobností naopak žádaným krokem (Sadílková, Slačka,

24 Ovšem např. v oblasti antropologických terénních výzkumů je v romistických kruzích situace více standardizovaná ve smyslu částečné nebo plně anonymizace narátorů i terénní oblasti výzkumu (tematizuje Ort 2017: 19–22).

25 Na etický rozměr ve zpřístupňování orálně-historických pramenů ve virtuálním prostoru upozorňuje např. Jiří Hlaváček, který reflektuje mj. také problematické zpřístupňování orálně-historických rozhovorů nahraných před digitální revolucí (cca před rokem 2000), u jejichž pořízení nebylo možné predikovat budoucí vývoj ve virtuálním prostoru, a tedy ani získat od respondentů informované souhlasy ke zveřejnění jejich rozhovorů (Hlaváček 2019: 32–33).

26 Zkušenost z minulosti vnímat i na nejvyšších politických pozicích Romy jako bezejmenné osoby spadající do etnické (sociální) skupiny zrcadlí např. záznam z roku 1950 ze setkání zástupců Romů s ministrem práce a soc. péče Evženem Erbanem, v němž se vedle jmenovitě uvedených romských lídrů připojuje do debaty také „invalida cikán“ a „další cikán (špatně mluvící)“ (Sadílková, Slačka, Závodská 2018: 113). Na druhé straně i v této poválečné a následující době je patrná snaha (ovšem hlavně ze strany Romů či romistů) přibližovat individualizované příběhy Romů postižených válkou s cílem informovat na jejich příkladu o rozměrech rasové perzekuce a částečně narovnat pokřivený obraz Romů (viz např. Růžička, Závodská, Sadílková 2013; Berkyová 2020: 51–60) Ačkoliv v dnešní době se referenční rámec majoritní společnosti v reflexi romské menšiny výrazně posunul, potřeba nabourávat zažitá stereotypy a předsudky skrz představování pozitivních příkladů konkrétních Romů je stále patrná zejm. v mediální oblasti (např. www.romea.cz).

27 Ari Joskowicz vedle dalších způsobů využívání evidence „cikánského“ obyvatelstva v poválečném období uvádí příklady takového zneužití při soudních procesech s nacisty, u kterých byli Romové policií osobně vyhledáváni na základě dřívější evidence a nuceni vypovídat. V textu dále tematizuje rizika vyplývající ze současného digitalizování svědectví a vzpomínek (Joskowicz 2020).

Závodská 2018). Potřebný individuální přístup k historickým pramenům a svým narátorům maximálně respektující etické principy uplatnila romistka Eva Zdařilová zabývající se odškodňovacím procesem vůči Romům v devadesátých letech, která se navzdory informovaným souhlasům rozhodla informátory částečně anonymizovat, neboť „v zápalu vyprávění jistě občas opomenuli fakt, že je rozhovor nahráván, a tudíž o sobě a o své rodině sdělili i informace osobního charakteru, které by zveřejnit nechtěli“ (Zdařilová 2010).

Při práci s osobními složkami žadatelů o osvědčení dle 255/1946 Sb. vyvstala tedy důležitá otázka, jakým způsobem je citovat tak, aby nebyla odhalena identita konkrétních lidí a zároveň citace splňovala požadavek akademické obce.

Samotné autorky nálezové zprávy reflektují citlivost dostupných údajů: „Už při uvědomění si skutečnosti, že je možné odhalit [...] osoby, které se ve svém poválečném životě k romskému původu (či v případě Židů k židovskému původu apod.) nehlásily, na veřejnosti nesdělovaly, že byly ony (nebo jejich rodiče) za války terčem rasové persekuce, případně si i nechaly změnit jméno, vnímáme dostupnost těchto archiválií jako záležitost velmi citlivou a rizikovou“ (Viková, Závodská 2016: 109). Při svých citacích odkazují na jednacím číslo spisu, obdobně jako Jiří Smlsal, který ovšem buď odkazuje na žádost s celým jménem žadatele a jeho číslem žádosti (2018), anebo žadatele částečně pseudonymizuje a přiřazuje mu jen číslo žádosti (2019). Zde je potřeba vyzdvihnout důležitý aspekt žádosti o osvědčení jako takových – totiž, důvody pro podání žádosti mohly být vzhledem k celkem sedmi kategoriím žadatelů různorodé, což také implikuje individuální přístup v jiných studiích, kde nemusí být utajení identity žadatele tolik žádoucí jako v případě rasově perzekvovaných žadatelů. Nicméně se domnívám (podobně jako Joskowicz 2020: 1224), že čím „složitější“ – ale přesto umožňující verifikovat dané tvrzení – cestu k získání osobních dat badatel v práci představí, tím pravděpodobněji zamezí jejich případnému zneužití.

S přihlédnutím ke všem výše popsáním etickým aspektům při práci s daty jsem přistoupila k anonymizaci žadatelů a jejich žádostí v míře větší, než je při standardních citacích archivních pramenů obvyklé. Zároveň se domnívám, že jsem zde dostatečně představila postup mé práce i způsob, jak výsledná data verifikovat. Žádosti o osvědčení dle 255/1946 Sb., se kterými jsem během svého výzkumu pracovala, anonymizují následovně:

p./pí (pan/paní) jméno, rok podání žádosti o osvědčení (uvedený na první stránce spisu; v případě identického jména a roku podání žádosti u dvou a více žadatelů připojuji písmeno v abecedním pořadí podle dřívějšího data narození, např. pí Anna 1975a, pí Anna 1975b), VHA²⁸.

28 Odkaz na Vojenský historický archiv, Sběrka Osobní spisy dle zákona 255/1946 Sb., vedené pro účastníky národního boje za osvobození.

3 „Letské žádosti“ ve stručném přehledu

Z celkového počtu 93 analyzovaných žádostí získalo osvědčení 91 žadatelů. V jednom případě byla žádost zamítnuta z důvodu příliš krátké doby věznění v CT Lety (pí Josefa 1975, VHA), v druhém případě se žadatelce za zemřelou osobu (pí Anna 1996, VHA) nepodařilo dostatečně prokázat věznění a rasové důvody popravu své matky na Pankráci (v dobových dokumentech byla označena jako „zločinec z povolání“), ačkoliv sama žadatelka byla v danou dobu vězněna jako devítileté dítě v Letech a v roce 1995 podala vlastní žádost o osvědčení (pí Růžena 1995b, VHA).

V rámci výsledné bilance šetření a vydávání osvědčení je tedy u sledovaných žádostí úspěšnost téměř stoprocentní, avšak hlubší rozbor procesu vyřizování zhruba u třetiny žádostí prokázal zpochybnování oprávněné žádosti, obtížné dokazování věznění či zdlouhavé několikaleté šetření. Některé zásadní případy tematizují níže.

Jako důvod podání své žádosti uvedli žadatelé v 75 případech rasovou perzekuci,²⁹ pět žadatelů žádalo za věznění a odbojovou činnost. Zbýlých třináct žadatelů uvádělo jako důvod věznění a podání žádosti obecné formulace „nespolehlivý vůči okupantům“, „nespolehlivý vůči Hitlerovi“, „politické důvody“ apod.

Mezi mnou identifikovanými žadateli bylo 54 mužů a 39 žen. Tato disproporce může vyplývat z praktického důvodu obtížnějšího vyhledávání žadatelek kvůli změnám v příjmení (v manželství apod.), ale také z faktu, že obecně (dle údajů do roku 1976 – Baláz, Minařík 2016) podávalo na MNO žádosti o osvědčení mnohonásobně více mužů než žen.³⁰

Dalším zajímavým poznatkem bylo stáří žadatelů, a to jednak v době, kdy podávali svou žádost, a jednak v období, kdy byli internováni do tzv. cikánského tábora v Letech u Písku. Tyto údaje nám nabízí určitou představu o lidech, jež přežili podmínky v táborech (případně i dalších koncentračních táborech), i s jakým odstupem let od období věznění v Letech o odškodnění žádají. Věk žadatelů v době, kdy podávají svou žádost o osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb. je ale též ovlivněn zákonem z roku 1968 (Zákon č. 161/1968 Sb.), který finanční podporu ke starobnímu důchodu podmiňuje právě věkem.³¹ Při zaznamenávání těchto dat bylo nutné přihlédnout také k důležitému faktu,

29 Sem jsem zahrnula všechny pojmy obsahově vyjadřující totéž: „rasové důvody“, „rasová perzekuce“, „rasová diskriminace“, „rasový útlak“, „rasismus“ apod.

30 V období 1946–1976 to bylo v poměru 85 % mužů a 15 % žen (Baláz, Minařík 2016: 40).

31 Hranice důchodového věku, od které je možné uplatnit nárok na finanční podporu je vypočítána v závislosti na délce doby, kdy byli žadatelé „vězněni z důvodu fašistické perzekuce“. Každý započatý rok ve vězení se odečte od určeného důchodového věku v dané kategorii (Zákon č. 161/1968 Sb. § 107d – 107e).

že za některé v Letech internované osoby žádali pozůstalí – v devíti žádostech žádal žadatel o odškodnění za blízkého příbuzného, jenž zahynul ještě před propuštěním z koncentračního tábora.³² Všechny těchto devět žádostí podali pozůstalí po obětech v letech 1995–1997. Osm přeživších zemřelo buď dřív, než podali žádost o osvědčení, anebo během procesu vyřizování už podané žádosti, a žádost v obou případech dál vyřizovali příbuzní.³³

Následující tabulka uvádí věk všech žadatelů v době jejich internace v koncentračním táboře v Letech u Písku, včetně těch, co zahynuli v táboře, i těch, kteří přežili, ale nedožili se odškodnění:

Věk v době věznění v CT Lety	Počet osob
0–6	13
7–15	22
16–18	11
19–30	27
31–56	20

Nejmladším žadatelem, jenž věznění přežil, byl pan Jan (p. Jan 1995, VHA), který se v únoru 1943 v CT Lety narodil. Z tabulky je také zřejmé, že děti a mládež do 18 let tvořili mezi žadateli jakožto přeživší téměř polovinu (46) lidí. Z těch, jež v koncentračních táborech zahynuli, a žádost o osvědčení podali jejich příbuzní (nejčastěji přeživší děti), byla nejmladší obětí dvaadvacetiletá paní Karolína (pí Karolína 1995, VHA)³⁴. Věk dalších sedmi lidí zemřelých v táboře se pohyboval v rozmezí 31–56.

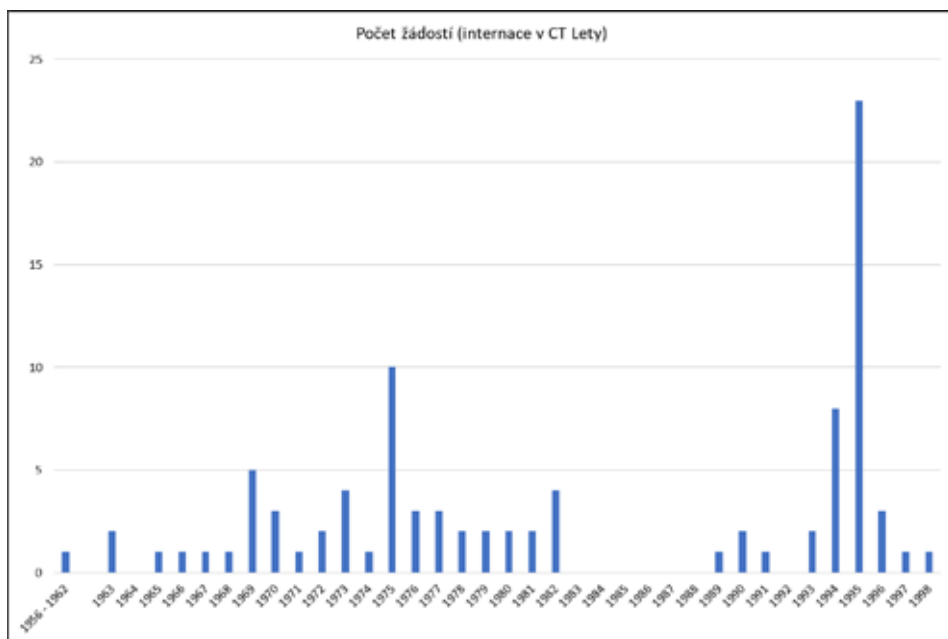
Sledovala jsem také početnost žádostí v jednotlivých letech, do kterých dohledané žádosti spadají (1956–1998).³⁵

32 Z devíti lidí zemřelo pět v CT Lety, tři lidi pak po transportu z Letů v Osvětimi a v jednom případě není na základě táborové dokumentace jasné, jakým způsobem a kde přesně matka žadatelky zemřela (pí Karolína 1995, VHA). Poslední záznam uvádí, že byla s tyfovým onemocněním odvezena do nemocnice, tam už ovšem nebyla přijata. Dle šetření soudu z roku 1997, iniciovaného dcerou zemřelé kvůli vydání osvědčení, paní Karolína zemřela při převozu z CT Lety anebo v ambulanci před přijetím do nemocnice.

33 U části žádostí trval proces vyřízení poměrně dlouhou dobu – celkem 22 žádostí bylo vyřízeno do jednoho roku, 51 žádostí za jeden rok, 12 žádostí bylo vyřízeno za dva roky, tři žadatelé čekali na vyřízení tři roky a u čtyř žadatelů trvalo úřadu vyřídit jejich žádost čtyři roky.

34 Ačkoliv paní Karolína (pí Karolína 1995, VHA) nezemřela podle táborové dokumentace přímo v táboře CT Lety, lze se domnívat, že zemřela bezprostředně při převozu do nemocnice, následkem podmínek v táboře (viz poznámka pod čarou č. 35).

35 Závodská, Viková zachycují žádost romského žadatele za rasovou perzekuci už v roce 1947 (Viková, Závodská 2016). Ačkoliv autorky neuvádějí, jakým způsobem byl daný žadatel perzekvován, příp. na jakém místě byl vězněn, nelze zcela vyloučit, že žádost o osvědčení podávali jednotlivci za internaci v CT Lety (příp. dalších KT) už v dřívější době. Zároveň registruji během celého období, a i v pozdější době, tj. po roce 1998, žádosti o tzv. druhopisy, tedy kopie vystaveného osvědčení třeba z důvodu ztráty apod. Poslední takovou žádost o druhopis registruji mezi sledovanými žádostmi v roce 2010. Žádosti o druhopis nejsou v grafu znázorněné.

Graf č. 1 – Žádosti na časové ose

Jak je z grafu patrné, v určitých obdobích se počet žádostí prudce zvýšil (1975, 1995) a naopak v některém období (viz např. 1983–1988) jsem v mně dostupném korpusu nezaznamenala žádnou žádost. Zároveň graf dobře odráží některé zlomové okamžiky agendy spojené se zákonem č. 255/1946 Sb. a reálné možnosti státní podpory, které zákon (a navazující vyhlášky apod.) žadatelům ve sledovaném období nabízel. Zatímco v roce 1956 bylo osvědčení „pouze“ jakýmsi dokladem a morálním oceněním/uznáním daného statusu bez významných kompenzací či „výhod“, v období 1958–1968 bylo možné díky vyhlášce č. 113/1957 Státního úřadu sociálního zabezpečení žádat v pozici držitele osvědčení o započtení let pro účely důchodového zabezpečení (Baláz, Minařík 2016: 36). Zásadní změna přichází s přijetím zákona č. 161/1968 Sb. o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje, jež umožňoval (všem) držitelům osvědčení uplatňovat nárok na finanční příspěvek přiřazený ke starobnímu důchodu. Nejvýraznější nárůst podaných (identifikovaných) žádostí je patrný v roce 1995. I tady se paralelně zvýšil s přijetím zákona č. 217 „o poskytnutí jednorázové peněžní částky některým obětem nacistické perzekuce“ (Zákon č. 217/1994 Sb.), který vstoupil v platnost v prosinci 1994. Jednou z podmínek pro nárok na toto peněžní odškodnění až do výše 100 000 Kč bylo právě předložení osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb. Ovšem podat písemný návrh na toto odškodnění bylo možné pouze do devíti měsíců od vydání zákona (§ 5 písm. 2,

zákon č. 217/1994 Sb.), což bylo důvodem, proč počet žádostí nebyl rozprostřen do následujících let, ale naopak kumuloval se v první půli roku 1995.

Nicméně, jak prokázal další výzkum, zákonná podpora nebyla zdaleka jediným hybatelem, který počet žádostí tzv. letských žadatelů ovlivnil. Významný vliv na šíření povědomí o možnostech odškodnění, ale zejména na vyjednávání oficiálního uznání statusu rasově pronásledovaných osob u romských žadatelů, měli další aktéři vstupující do dialogu se státní institucí.³⁶ Těmi aktéry byly do roku 1989 především organizace Svaz Cikánů-Romů (SCR) a Svaz protifašistických bojovníků (SPB), jež svou činností zejména v sedmdesátých letech ovlivnily nejen počet podaných žádostí a vydaných osvědčení, ale především nahlížení na romské žadatele jako na oběti rasové perzekuce. Právě SCR v tomto vyjednávání a následném institucionálním zastupování Romů sehrál historicky významnou úlohu. V devadesátých letech, kdy se naskytly ze zahraničí další možnosti finanční kompenzace válečného utrpení a více se otevřela otázka odškodnění obětí holocaustu Romů, uplatnily své zkušenosti a napojení na rodiny přeživších i další (pro)romské organizace, které tak pomohly mnoha romským žadatelům k úspěšnému získání odškodnění, resp. osvědčení. Jednalo se zejména o Muzeum romské kultury, Výbor pro odškodnění romského holocaustu (viz dále), Ligu na pomoc romským obětem války, po roce 2000 to byla také organizace Člověk v tísni (Kramářová 2005a).

Počet žádostí v daném období mohly samozřejmě ovlivnit i jiné, nesledované faktory na úrovni osobních vztahů, působnosti a aktivitě institucí v dané lokalitě apod.³⁷

4 Dokládání věznění v důkazní nouzi

V rámci zkoumaného korpusu žádostí podalo do roku 1968 žádost o osvědčení pouze šest žadatelů. Už při prvním nahlédnutí je podle obsáhlosti dokumentace zřejmé, že žádosti byly vyřízeny poměrně rychle, bez zdlouhavé korespondence. Osvědčení bylo vydáno pouze na základě vyplněného formuláře, výpovědi žadatele a svědků a potvrzení národního výboru a SPB. Svaz protifašistických bojovníků ve všech šesti žádostech figuroval jako zprostředkovatel, v jednom případě byl navíc žadatel uváděn jako řádný člen SPB (p. Rudolf 1967, VHA). K uznání žádosti a vydání osvědčení nebylo potřeba dále předkládat potvrzení o internaci, za níž většina žadatelů odškodnění žádala. Dva z šesti žadatelů svou internaci v Letech navíc vůbec neuváděli – p. Robert (1963, VHA) ve výčtu míst své internace (mj. KT Auschwitz-Birkenau

36 Do roku 1953 bylo realizací zákona pověřeno MNO, poté převzal a spravoval agendu Vojenský historický ústav, až do roku 1969. V období 1969–1989 byla agenda spojená se zákonem č. 255/1946 Sb. převedena na MNO – Komisi pro vydávání osvědčení. Jádrem personálu převzala Komise z VHÚ (Baláz, Míňařík 2016: 32–37).

37 Ačkoliv tento faktor nebyl sledován podrobně u všech 93 žádostí, nejméně u dvou rodin, jejichž členové podávali žádosti ve stejných letech, je nanejvýš pravděpodobné, že právě příbuzenství a předávání informací o možnosti odškodnění částečně ovlivnilo v daném období počet žádostí. V jakém poměru měl tento faktor vliv na celkový počet sledovaných žádostí, v tuto chvíli nedokážu odhadnout.

a KT Buchenwald) tábor v Letech vynechává, a to i přes to, že na tomto místě strávil bezmála půl roku (Nečas 2012). V druhém případě pan Karel (1965, VHA) zmiňuje věznění v bezejmenném koncentračním táboře s dodatkem, že po následném věznění v táboře Dora³⁸ uprchl a připojil se k odboji, za nějž také podává žádost o osvědčení. Zatímco odbojovou činnost MNO pečlivě prověřuje a od pana Karla vyžaduje další důkazy,³⁹ které pro uznání nakonec nebyly dostatečné, věznění z rasových důvodů mu bylo bez větších průtahů a ověřování uznáno (pro období červenec 1942 – září 1943), aniž by bylo v žádosti explicitně žadatelem uvedené místo internace (v potvrzeních se uvádí „sběrný tábor“, „koncentrační tábor“).

Príznačným pro následné změny v procesu posuzování žádostí ze strany MNO je případ pana Františka, který podal svou žádost v roce 1968. Zatímco předešlých šest žádostí bylo vyřízeno nanejvýš do jednoho roku, pan František se domáhal vyřízení své žádosti čtyři roky. I přes dodání všech patřičných dokladů, na základě kterých bylo v minulosti osvědčení žadatelům vydáno, se panu Františkovi nedostává odpovědi, resp. není přítomna v dokumentaci žádosti (p. František 1968, VHA). Vzhledem k personálním reorganizacím na MNO a enormnímu nárůstu žádostí po vydání zákona č. 161 v roce 1968 lze předpokládat, že problematické a zdlouhavé vyřízení této (a dalších žádostí zejm. v letech 1968–1975), bylo ovlivněno zpřísněním požadavků na dokládání důvodu podání žádostí po roce 1968. MNO začíná vyžadovat potvrzení o věznění z instituce archivující dobové záznamy, z nichž bude zřetelná přesná doba věznění a případně i důvod internace, přičemž získávání těchto potvrzení bylo na straně žadatele, příp. lokální pobočky SPB. Potvrzení vydával např. Státní ústřední archiv v Praze (záznamy o transportech), Muzeum Panstwowe v Osvětimi (věznění v Auschwitz-Birkenau, příp. transport do dalších KT), Mezinárodní Červený kříž Arolsen (dokumentace jednotlivých koncentračních táborů). Jak bylo uvedeno výše, do roku 1968 bylo možné získat osvědčení na základě kusých či vágních informací uváděných žadatelem, navíc s mnohaletým odstupem, a jejich údaje jsou tudíž spíše orientační. Například pan Rudolf ve své žádosti uvádí začátek věznění „asi září 1940“ (p. Rudolf 1967, VHA), což ovšem není ještě v roce 1967 ze strany MNO důvodem k dalšímu šetření a ověřování. Stejně jako v případě pana Františka a po něm dalších žadatelů bylo od roku 1968 požadované, aby žadatelé svou internaci stvrzovali úředním dokladem. Zatímco potvrzení o věznění v KT Auschwitz-Birkenau a dalších koncentračních táborech mimo protektorát bylo možné získat za pomoci SPB z osvětimského muzea či Arolsenu, pro obdržení dokladu o věznění v Letech u Písku se dlouho nebylo na koho obrátit. Na přelomu šedesátých a sedmdesátých let nebyla známá žádná instituce či historický pramen,

38 KZ Dora-Mittelbau – koncentrační tábor v Německu, založený v roce 1943 jako pobočný tábor KT Buchenwald (<https://cs.wikipedia.org/wiki/Mittelbau-Dora>).

39 Žádost obsahuje potvrzení národního výboru o jeho partyzánské činnosti i svědectví Josefa Růžičky o nalezení žadatele v lese s průstřelem ruky (p. Karel 1965, VHA).

kteří by internaci v Letech u Písku žadatelům o osvědčení jednoznačně potvrdily, takže v mnoha případech jsou při prvním podání žádosti vydávána osvědčení pouze za dobu věznění mimo protektorát, tedy dobu úředně doložitelnou.

MNO současně těmto žadatelům nebylo kromě zavedených dokladů (zejm. svědeckého prohlášení)⁴⁰ schopno nabídnout alternativní řešení. Žadatelé proto iniciativně oslovují různé instituce, aby doklad o věznění v Letech získali. Pan Karel (1995, VHA) se tak v únoru 1973 obrací na Místní národní výbor obce Lety s prosbou o jmenný seznam osob vězněných ve „sběrném táboře v Letech“.⁴¹ MNV ve svém dopise odpovídá: „[...] jmenovitý seznam internovaných lidí v táboře nemáme, protože do něho neměl nikdo mimo trestanců a četníků, kteří je hlídali přístup. Po likvidaci tábora byly jistě zničeny i seznamy osob, které v něm byly“ (SOkA Písek).⁴² Pan Karel se nakonec pokusí o získání potvrzení až o dvacet let později, kdy se úspěšně obrátí na Státní oblastní archiv v Třeboni.

Zřejmě jedním z prvních žadatelů, kteří kontaktovali právě SOA v Třeboni, je paní Marie, která se obrací na Státní archiv Třeboň v říjnu 1970 (1969a, VHA). Tehdejší zastupující ředitel archivu v dopise z ledna 1971 spolu s potvrzením dodává: „Při tom omlouvám tak pozdní vyřízení Vaší žádosti, protože šlo o materiál dosud nespořádaný, v němž bylo velmi obtížné hledat žádaná data“ (pí Marie 1969a, VHA). Mezi analyzovanými žádostmi se pak potvrzení o věznění v Letech ze SOA Třeboň začíná kontinuálně objevovat od roku 1971, přičemž je přítomné v celkem 70 žádostech. Číslo zahrnuje také ty žadatele, kteří žádali o rozšíření svého původního osvědčení právě o věznění v Letech – po předložení příslušného dokladu.

Jistou výjimku v dokládání, a především v posuzování žádosti ze strany MNO, tvoří žádost paní Marie (1969b, VHA). Paní Marie byla do CT Lety umístěna spolu s rodiči a sourozenci ve svých třinácti měsících (Nečas 2012). Podle přiložené dokumentace a svědectví bylo s dítětem v táboře zacházeno natolik surovým způsobem, že zůstalo natrvalo tělesně postižené. Na konci května 1943 byla paní Marie po ztrátě obou rodičů „propuštěna“ a přeložena do ústavu sociální péče pro tělesně postižené. I přesto, že žádost podávaná v dospělosti za asistence pracovnice léčebného ústavu neobsahuje požadované potvrzení o věznění, MNO žadatelce žádost vydalo s odůvodněním:

40 Svědectví lidí, kteří byli věznění spolu se žadatelem a mohli tak dosvědčit internaci, bylo pro mnohé žadatele obtížné získat proto, že většina rodinných příslušníků (či jiných spoluvězňů) žadatele buď zahynula v koncentračních táborech anebo z důvodu vysokého věku už nežila.

41 Tímto moc děkuji Dušanovi Slačkovi z Muzea romské kultury v Brně za zprostředkování archivního materiálu ze Státního okresního archivu v Písku.

42 S obdobnou prosbou o potvrzení se na MNV Lety obrátila také paní Emilie R. (SOkA Písek), které zahynulo v táboře patnáct rodinných příslušníků, včetně jejích šesti dětí. Z Osvětimi se vrátila nakonec sama. Ani jí však nebylo MNV Lety schopno (z pochopitelných důvodů) pomoci. Žádost o osvědčení paní Emilie se mi nepodařilo dohledat – je možné, že podala žádost v pozdějším období pod jiným jménem anebo nepodala žádost kvůli nedostatku uznatelných potvrzení vůbec. Případ paní Emilie nakonec vyvolává otázku, kolik lidí se mohlo ocitnout v této „důkazní nouzi“ a nedostalo se jim patřičného odškodnění za rasovou perzekuci a prožitou tragédii.

„Podle připojené dokumentace se jedná o těžce persekované dítě, 100% invalida v léčebném ústavu od 3 let. Podle jednozn. potvrzení MNV [...] důvod věznění prokázán újma na zdraví v důsledku věznění [...] Navrhuji upustit od vyžadování dalších dokladů.“ (pí Marie 1969b, VHA)

Tato žádost ilustruje nejen určitou benevolenci referentů MNO a jejich povědomí o podmínkách tábora v Letech, ale také dopady takového zacházení. Zároveň otvírá doposud zcela neprobádanou otázku dalšího osudu dětí, jež po likvidaci tábora v roce 1943 zůstaly bez rodičů či příbuzných, kteří by se jich mohli ujmout.

5 Zpochybňování rasové perzekuce a vyjednávání jejího uznání

Zpřísněné podmínky pro vydávání osvědčení spojené zejména s úředním dokládáním věznění odhalily i jiné, mnohem závažnější překážky v získání osvědčení, a tím i uznání rasové perzekuce (romských) žadatelů. Doklady, které MNO vyžadovalo, pocházely z provenience protektorátních úřadů a nacistické evidence koncentračních táborů, což mj. také znamenalo, že záznamy o daných osobách používaly dobovou nacistickou terminologii.

Potvrzení o internaci v Letech u Písku, které vystavovalo žadatelům SOA Třeboň na základě dochovaných záznamů z táborové evidence, obsahovalo pouze základní informace – jméno osoby, datum narození, datum internace, vězeňské číslo a další osud vězněného, např. zemřel, utekl, propuštěn, v seznamu cikánů k odsunu do Auschwitzu, žádný záznam apod. Oproti tomu doklady dosvědčující transport a věznění žadatelů v koncentračních táborech mimo Protektorát obsahovaly také další záznamy. Vedle základních informací o osobě bylo (nejčastěji v transportním listu) uváděné také náboženské vyznání, povolání, státní příslušnost a důvod transportu. Jako důvod zatčení a věznění byly uváděny pojmy jako: „asociál“, „štitící se práce“, „cikán“. Ačkoliv se jednalo o dobové záznamy, které zrcadlily tehdejší rasovou ideologii a přístup, začali referenti MNO, kteří žádosti vyhodnocovali, zpochybňovat u těchto (romských) žadatelů důvod rasové perzekuce.

Pan František, který podal svou žádost v roce 1968 píše na počátku sedmdesátých let ve svém urgentním dopise Komisi pro vydávání osvědčení toto:

„[...] v Praze jsem byl informován, že mi nemůžete vystavit osvědčení proto asi, že na sdělení MČK z Arolsensu je napsáno, že jsem byl gestapem zatčen pro ‚Arbeitsscheu‘, tedy jako práce se štitící. [...] I kdyby nebylo vaší komisi známo, jak se s cigány zacházelo za nacistické okupace, že se při nejmenším označovali jako práce se štitící bez ohledu na skutečnost, muselo by být uznáno, že vyvraždění u m u č e n í m !/ celé rodiny (jak se to stalo v našem případě), je při nejmenším zločinný útisk, p e r s e k u c e, která je přece v zákoně č. 255/46 zahrnuta!“ (p. František 1968, VHA)

Pro pochopení závažnosti takového zpochybnění a ukázky diskontinuity v chápání lidí vězněných za Protektorátu v CT Lety a v koncentračních táborech mimo Protektorát jako rasově perzekvovaných žadatelů o osvědčení, je důležité představit aktivity, které v tomto směru vyvíjel Svaz Cikánů-Romů (1969–1973).

Jak vyplynulo z dochované dokumentace SCR (Viková, Závodská 2016: 117–121), na zpochybnování důvodů věznění a pronásledování naráželi i jiní romští žadatelé. Jedním z důkazů, že šlo o opakující se zpochybnování žádostí, je zápis Anny Danielové působící v SCR, která se účastnila několika setkání zástupců Komise MNO pro vydávání osvědčení podle zákona č. 255/1946 Sb., Ústředního výboru SPB a zástupců ÚV SCR v letech 1970–1971 (Viková, Závodská 2016). V podkladech pro poradu sekretariátu SCR Danielová tato jednání reflektuje takto: „Při jednání v listopadu 1970 jsem měla námitky, že Cikáni nebyli odvečeni do koncentračních táborů jako nežádoucí živly, nýbrž že to byly rasové důvody (proč tedy byly odvečeny malé děti, ženy, starci?) a že to byly hromadné akce [...]“ (Viková, Závodská 2016: 120). V následujícím roce vznikla pod SCR „Komise bývalých vězňů Osvětím“,⁴³ která poskytovala právní a administrativní podporu žadatelům ve vyřizování žádostí o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb. a žádostí o odškodnění za pseudolékařské pokusy, a pracovala na dalších aktivitách spojených s pietním připomínáním romského holokaustu.⁴⁴ Z několika schůzek se zástupci SCR Komise, SPB a MNO vyplynula jasná dohoda o spolupráci, a to že – jak shrnuje Závodská (Viková, Závodská 2016) – veškeré vyřizování žádostí romských žadatelů mělo jít přes Komisi bývalých vězňů KT či ÚV SCR (k vyřízení A. Danielové) a naopak, všechny nové žádosti měly být podávány prostřednictvím SCR. O tom, že vzájemná spolupráce i s vedením SPB fungovala, svědčí například zmínka v žádosti pana Františka (1968, VHA), který v dopise Gustávu Husákovvi (r. 1970) mimo jiné uvádí: „Obrátil jsem se na tuto adresu Praha 2, Legerova 22.“⁴⁵ Navštívil jsem soudruha majora, který mě doporučil na Svaz Cikánů-ROMŮ do Brna k s. Holomkovi“ (p. František 1968, VHA). Dopis adresovaný SCR se rovněž v žádosti pana Františka nachází: „Věřím však, že teď, kdy se věci ujímají sami cikáni, bude konečně moje žádost o osvědčení kladně vyřízena, neboť právě u vás očekávám správné pochopení a pomoc, když sami ze své osobní zkušenosti víte, s jakými potížemi se – bohužel ještě i dnes – setkáváme“ (p. František 1968, VHA). Jak z žádosti dále vyplývá, osvědčení bylo panu Františkovi v roce 1972 skutečně vydáno. Pan František a jeho kladně vyřízená žádost jsou pak ve zpravodaji SCR *Románo lil* prezentované jako příklad dobré praxe v činnosti SCR (RL 1/1973).

43 Později také jako Komise bývalých vězňů koncentračních táborů (Viková, Závodská 2016).

44 Právní poradenství a pomoc s vyřizováním odškodnění poskytoval a snahy o připomínání obětí romského holokaustu vyvíjel SCR od počátku vzniku Svazu, o čemž svědčí mj. i kontinuální informování v periodických *Románo lil* a *Informační zpravodaj* (Berkyová 2020: 60–66).

45 Na této adrese dodnes sídlí Český svaz bojovníků za svobodu (ČSBS) – tehdejší SPB.

Svaz Romů – jak se tato instituce zkráceně označuje v dobových dokumentech SCR i v poznámkách referentů MNO – docílil toho, že romské žádosti podávané přes SCR, případně s jejich potvrzením o věznění z rasových důvodů, byly bez dalšího šetření či zpochybňování ze strany MNO uznány.⁴⁶ O tom, jaký význam měl Svaz Romů v době své krátké existence, svědčí nejen důležitá právní a administrativní podpora žádostí, ale také samotný fakt, že romští představitelé dlouhodobě usilovali o aktivní zapojení do řešení otázky odškodnění romských obětí perzekuce v Československu na státní úrovni. Citelnou absenci instituce, která by zastupovala Romy jakožto národnostní skupinu pronásledovanou v době nacismu, zaznamenáváme i přes žádosti lidí vězněných v Letech. Například v žádosti pana Rudolfa z roku 1967, ve které se referent ve snaze získat chybějící potvrzení o oprávněnosti žádosti obrací na Radu židovských náboženských obcí – instituce, která zastupovala židovské žadatele o osvědčení (p. Rudolf 1967, VHA). RŽNO konstatuje, že žadatele nemůže „ve svých seznamech“ dohledat (p. Rudolf 1967, VHA). Dostačujícím pro uznání žádosti a důvodů perzekuce je nakonec výpověď svědků a potvrzení Svazu protifašistických bojovníků uvádějící, že „jmenovaný byl vězněn z rasových důvodů /cikánský původ/.“ Ačkoliv SCR fungoval jen poměrně krátkou dobu,⁴⁷ dosáhl v různých oblastech života Romů mnoha drobných i větších úspěchů. V kontextu pietního připomínání obětí holokaustu a zcela jasného deklarování rasové perzekuce Romů v době druhé světové války zaplnil na krátkou dobu institucionální i faktickou mezeru, a v rámci řízení o vydání osvědčení podle zákona č. 255/1946 se stal rovnocenným partnerem posuzující státní instituce.⁴⁸ Dílčí úspěchy v době jeho působení ovlivnily v souvislosti s tzv. letskými žádostmi i vývoj v dalších letech – potvrzení

46 Ve zkoumaných 93 žádostech se nachází pouze u deseti z nich potvrzení Svazu Cikánů-Romů. Tento relativně nízký počet není tolik překvapivý – složení ústředního výboru SCR i Komise bývalých vězňů KT bylo z přeživších a potomků romských rodin na Moravě, tudíž se primárně (a logicky) zaměřovali díky příbuzenským vazbám a lepším kontaktům na pomoc romským žadatelům z této oblasti. Už při prvním nahlédnutí a komparaci seznamu žadatelů ve VHA a seznamu vězňů v CT Hodonín jsem narazila na 20 žadatelů. Je tedy předpoklad, že žadatelů vězněných v Hodoníně bylo více než těch, co byli v Letech – dokázat (nebo vyvrátit) to ovšem nyní bez dokončené komparace a dalšího výzkumu nelze. Závodská podle prvních nálezů v Moravském zemském archivu, kde je fond Svazu Cikánů-Romů v ČSR uložen, uvádí, že za dobu spolupráce SCR a MNO bylo řešeno nejméně 122 žádostí (Viková, Závodská 2016: 119). V jakém poměru jsou ve vyřizování těchto žádostí žadatelé věznění v CT Hodonín a CT Lety, jsem zatím neprověřovala.

47 Existence a fungování SCR v tak široké působnosti (lokální pobočky po celé ČR a stovky registrovaných členů) se ovšem stal významným momentem i v kontextu česko-romské historie v době socialismu – Svaz Cikánů-Romů zůstal po Pražském jaru v r. 1968 jedinou organizací v rámci obnovované občanské angažovanosti, která s postupující normalizací vydržela až do roku 1973 (Lhotka 2009, Pavelčíková 2004).

48 Jisté znejistění této pozice ovšem naznačuje požadavek Františka Kýry uveřejněný v novinách *Románo l'il* (RL 3/1971) z plenárního zasedání ÚV SCR v červnu 1971 – v něm F. Kýr žádá (jménem 68 „bývalých koncentračních vězňů“), aby do nejvyšších orgánů Svazu protifašistických bojovníků (SPB) byl delegován „Rom nebo Romní“ (sic!). Jestli byl požadavek komunikován dál SPB, s nimiž měl SCR dle všeho dobře zavedenou spolupráci, a případně jaké k tomu zaujal SPB stanovisko, není známo. Tento poznatek by ovšem mohl odkrýt další pozice jednotlivých aktérů, které z úředních dokumentů a novin nelze vyčíst.

ze SOA Třeboň, které se stalo dostačujícím dokladem k vydání osvědčení, se začíná konzistentně objevovat od počátku sedmdesátých let, tedy v době největší aktivity Svazu Cikánů-Romů, až do současnosti (resp. do roku 1997, kdy registruji poslední ze zkoumaných žádostí, jež obsahuje potvrzení ze SOA Třeboň).⁴⁹

Jakou měrou se lidé ze SCR, jež měli zkušenost s podáváním žádostí a vyjednáváním uznání rasové perzekuce těchto žadatelů, zasadili o kladně vyřízené žádosti v následujících letech, můžeme z předložených žádostí spíše tušit. Nicméně i přes výše zmíněné dosažené výsledky SCR a fungující spolupráci mezi MNO, SCR a SPB se logickým vyústěním nestalo v následujících letech bezproblémové uznávání žádostí za věznění v CT Lety a Auschwitz-Birkenau (příp. dalších KT) a vydávání osvědčení se statutem politického vězně.

Podezření, že referenti mohli zpochybnit tvrzení žadatelů o věznění z důvodu rasové perzekuce i v následujících letech, se explicitně potvrzuje v žádosti paní Vlasty (1977, VHA). V ní se u hodnotícího referenta MNO odráží určitá – byť značně omezená – znalost historických faktů týkajících se věznění Romů, i přesto však referent o „pravých důvodech“ perzekuce pochybuje:

„To je problémový případ. Arolsen potvrzuje příchod do KT Osvětim 5. 5. 1943 pod č. Z [...], cikánka, asociální, práce se štitíci, černý trojúhelník, dodána vedoucí kriminální úřadovnou Praha, pak Ravensbrück, Buchenwald [...]. Mohlo to být asi z rasových důvodů /cikánka/, ale mohla být zatčena i pro kriminální delikt. Terminologie nacistů ‚asociální, práce se štitíci‘ byla u cikánů běžná. Nevím však, k čemu se přiklonit a jak zjistit důvody.“ (pí Vlasta 1977, VHA)

K žadatelce se následně vyjádřilo dle přiložené dokumentace Ministerstvo vnitra (jakožto instituce mj. disponující daty o trestní činnosti osob), podle něhož je žádost „bez závad“ a pro doporučení vydat osvědčení doplňuje vysvětlení:

„Dr. Polák z MV se vyjadřoval dosti obsáhle k obdobnému případu [jméno žadatele]⁵⁰, kde doporučoval vydání osvědčení jako PV (dle g)⁵¹ ,

49 Období Pražského jara znamenalo významný bod v obecném zdůrazňování holokaustu a upření pozornosti na oběti perzekuce oproti dřívějšímu vyzdvihování českého odboje. To se projevilo např. i v opakovaných snahách židovských náboženských obcí, které usilovaly mj. o zřízení ústředního památníku v Terezíně jako připomínku obětí ghetta (Hallama 2020: 90–111). V liberálně nastavené politické atmosféře bylo možné, aby představitelé RŽNO kladli otevřeněji společenské i politické požadavky, mezi nimiž byl například požadavek, aby byla rasová perzekuce postavena na roveň perzekuci politické, a definitivně se tak upustilo od rozlišování „aktivních“ a „pasivních“ obětí definovaných zákonem č. 255/1946 Sb. (Hallama 2020: 219).

50 Žádost se v seznamu žádostí VHA nachází, z technických důvodů však do ní nebylo možné nahlédnout a rozšířit tak povědomí o postupech MNO při zpochybňovaných žádostech. V Nečasových seznamech lidí internovaných v CT Lety a CT Hodonín se nikdo pod tímto jménem nenachází.

51 PV – politický vězeň, kategorie v zákoně č. 255/1946 Sb. pod písmenem g).

[nesrozumitelné] cikánského původu, která byla vězněna s poznámkou: „štitící se práce v říši, asociál“. Myslím, že jde o obdobný případ [...], a proto souhlasím s vydáním osvědčení.“ (pí Vlasta 1977, VHA)

Také v žádosti pana Bohumila (1975, VHA) byla provedena konzultace referenta s JUDr. Randýskem ohledně zpochybněného důvodu internace žadatele,⁵² po níž je konstatováno, že „prokázaný důvod CIKÁN je opodstatněný pro vydání osvědčení za rasovou perzekuci“ (p. Bohumil 1975, VHA). Jak uvádí autorky náleзовé zprávy, JUDr. J. Randýsek se jako zástupce MNO na počátku sedmdesátých let zúčastnil zmiňovaných setkání se zástupci SCR (Viková, Závodská 2016: 119), tudíž znal velice dobře pozici romských žadatelů, jež žádali o osvědčení za rasovou perzekuci v době druhé světové války. Tato přenesená zkušenost se do určité míry zrcadlí i v dalších uznaných žádostech, ve kterých se v sedmdesátých letech kontinuálně objevují jména lidí z MNO (vedle dr. Randýska např. J. Rosocha) účastnících se v minulé době jednání se SCR.

Ačkoliv se ve zkoumaném souboru jedná z hlediska zpochybnování důvodů perzekuce o individuální žádosti, z debaty mezi jednotlivými subjekty, kterou naznačila Anna Danielová ze SCR, lze předpokládat, že takto zpochybněných žádostí romských obětí perzekuce bylo víc. Pro zodpovězení tak zásadních otázek je však potřeba provést další výzkum nejen činnosti Svazu Cikánů-Romů a jeho Komise bývalých vězňů KT (o níž jsou v dosavadní odborné literatuře jen velmi chabé zmínky, viz Viková, Závodská 2016: 117), ale také podrobné nahlédnutí do žádostí žadatelů vězněných v CT Hodonín (a v dalších KT), jaké bylo provedené v případě žadatelů vězněných v CT Lety.

6 Etnicita jako klíčový důkaz o nároku na odškodnění

Už z podstaty žádostí o osvědčení za rasovou perzekuci je zřejmé, že ve zkoumaných žádostech sehrávala etnicita významnou roli. Kromě kolonky k označení národnosti, kterou až na výjimky vyplňovali žadatelé ve formuláři jako „česká“, se otázka etnické identity objevovala mnohem explicitněji v osobních výpovědích žadatelů, svědeckých výpovědích, potvrzeních národních výborů, SCR, SPB, a v neposlední řadě v poznámkách referentů-hodnotitelů těchto žádostí. Dané tři perspektivy – žadatele, úřadu vydávajícího osvědčení, a tzv. třetích (spolupracujících) stran – měly v různou dobu také různou váhu a důležitost při zdůvodňování a posuzování žádosti týkající se rasové perzekuce žadatele v době války. Tyto proměny představím v následujícím textu.

52 Součástí žádosti pana Bohumila je potvrzení SOA Třeboň, doklad o transportu a věznění v KT Auschwitz-Birkenau z Arolsensu, svědecká prohlášení tří svědků i svědectví žadatele o pseudolékařských pokusech (p. Bohumil 1975, VHA).

Jak je z analýzy patrné, žadatelé se ke své etnicitě vyjadřovali ve větší míře intuitivně – pro zdůraznění a vysvětlení důvodů věznění v koncentračních táborech. Vedle formálního odůvodnění („rasové důvody“) uváděli žadatelé také: „kočovný cikán“ (1965)⁵³, „cikán“ (1978), „občan cikánského původu“, „řekli [nám], že jsme cikánského původu“ (1976), „razie na cikánské obyvatelstvo“ (1980), „rodiče byli v podezření, že jsou cikánského původu“ (1993), „romský /cikánský/ původ“ (1995), „rasové důvody (romové)“ (1995), „romský původ, světský“ (1995). Jiní žadatelé se k etnicitě také vyjádřili, ovšem od příslušnosti k romské národnosti se implicitně anebo otevřeně distancovali: „bez udání důvodu do cikánského tábora“ (1994), „žádný člen rodiny není cikánského původu“ (1969), „hlásil jsem se – stejně jako před rokem 1939 i v době nesvobody k národnosti české“ (1982), „v tábore byli většinou Romové“ (1994).

U vyjádření k etnicitě ze strany žadatelů je ovšem nutné zmínit ještě jeden faktor, který do určité míry tato pozorování a dojem z nich ovlivňuje. U části žádostí, v nichž se doplňující informace k etnicitě objevují, je patrná asistence pracovníků SPB – lze ji vypořadovat např. v žádostech vyplněných psacím strojem a podepsaných třemi křížky, v tužkou předepsaných kolonkách či rozdílném písmu v jednotlivých částech formuláře. Z další dokumentace můžeme pozorovat pomoc SPB i v průběhu řízení o vydání osvědčení, kdy pracovníci ve jménu žadatele urgují MNO a posílají dodatečné slovní doporučení za SPB. Zdůraznění etnické příslušnosti, resp. příslušnosti k romské („cikánské“) národnosti je zde ze strany SPB vnímáno jako důkaz o oprávněné žádosti za rasovou perzekuci.

Z hlediska samotného významu, který uvedení etnicity mělo při vyhodnocování žádosti a důvodů perzekuce se ve zkoumaných žádostech ukázalo, že do roku 1968 nebyla etnicita vyjádřená žadatelem z hlediska vydání osvědčení nijak zvlášť směrodatná. Při vyhodnocování šesti sledovaných žádostí se přihlíželo k jiným důkazům jako jsou svědecká prohlášení, potvrzení SPB a místních národních výborů k odvezení a místu věznění, případně k informacím o současném životě žadatele a jeho „spořádanosti“. Například k žádosti pana Roberta (1963, VHA) se vyjadřuje MNV:

„Jmenovaný, ač cikánského původu zapojil se do práce a byl zaměstnán před vyřízením důchodu přímo u MěstNV (...). Jeho pracovní morálka byla dobrá. Zanechal kočovného života a má kladný poměr k zřízení a pečlivě se stará o početnou rodinu. O odbojové činnosti není nám ničeho známo, jenom to, že z rasových důvodů byl vězněn v koncentračním táboře včetně jeho manželky.“ (p. Robert 1963, VHA)

53 Pro citlivost údajů zde cituji pouze s uvedením roku, kdy byla žádost podána.

Zlom přichází až s výše zmíněným rokem 1968, kdy se podmínky pro vydání osvědčení zpřísnují a žadatelé dodávají potvrzení o rasové perzekuci získané z dokumentace koncentračních táborů. Jak už bylo zmíněno výše, v individuálních žádostech a pak i z jednání Svazu Cikánů-Romů lze vyzorovat ze strany MNO zpochybnování rasových důvodů věznění u některých žadatelů. V potvrzeních, které SCR následně vydával žadatelům, s nimiž spolupracoval, proto bylo explicitně uvedeno, že: „(jmenovaný/á) byl/a vězněn/a jako Cikán/ka v koncentračním táboře (...)“. Tato potvrzení vydaná SCR vylučovala při hodnocení žádosti ze strany MNO jakékoliv pochybnosti o důvodech perzekuce.

V některých případech se ovšem žadatelé i referenti MNO mohli díky vyjednanému přístupu SCR dostat do paradoxní situace, kdy etnicita nebyla ze strany žadatele jasně vyjádřena, tudíž referent nemohl úředně uznat žádost o osvědčení za rasovou perzekuci. Takovým příkladem je (ve zkoumaných žádostech ojedinelá) žádost paní Antonie (1969, VHA). V dopise MNO adresovaném místnímu JZD, jež pomáhalo žadatelce s vyřizováním žádosti, se v roce 1972 uvádí:

„Žádost nemůžeme vyřídit, a to z toho důvodu, že tato není doložena průkaznými doklady. [Žadatelka] ve své žádosti neuvedla, že je cikánského původu. Ostatní žádosti žadatelů cikánského původu byly již před rokem odeslány dle nařízení vyššího orgánu Svazu Romů [...], kde jsou tyto žádosti doplňovány chybějícími doklady.“ (pí. Antonie 1969, VHA)

JZD nakonec potvrzuje MNO romský původ žadatelky a v roce 1973 zasílá potřebné dokumenty také Svazu Cikánů-Romů: „K řízení o vydání osvědčení výše uvedené Romce⁵⁴ vám konečně zasíláme 3 svědecká prohlášení o jejím věznění v koncentračních táborech“ (pí. Antonie 1969, VHA).

Po nedobrovolném rozpuštění Svazu Cikánů-Romů v roce 1973 romští žadatelé ztrácí možnost institucionálního zastoupení a vyjednávání v otázce uznání jejich rasového pronásledování během války. Zároveň se však v souvislosti s vězněním v Letech u Písku podařilo v době fungování SCR nalézt místo uložení táborové dokumentace, která by věznění v Letech pro účely žádosti o osvědčení potvrzovala. Toto potvrzení ze Státního oblastního archivu v Třeboni se jako důkazní materiál objevuje konzistentně v žádostech od druhé poloviny sedmdesátých let. Co je pozoruhodné pro žádosti podávané po roce 1975 z hlediska etnicity, je fakt, že etnická příslušnost je připisovaná úředníkem. Děje se tak navíc i v případech, kdy se vůči příslušnosti k romské národnosti žadatel otevřeně vymezuje. Například pan Jan (1977, VHA) ve své žádosti uvádí:

54 Samotný fakt, že pracovníci JZD označili žadatelku v úředním dopise jako „Romku“ je také důkazem o postupném pozitivním dopadu úsilí Svazu Cikánů-Romů prosadit pojmenování „Rom/Romka“ do veřejného prostoru.

„Byl [jsem] zatčen Gestapem z rasových důvodů, ač sám nevím proč. Žádného předka cikánské národnosti [jsem] neměl. Proto [jsem] byl z cikánského tábora v Letech u Písku propuštěn.“ (p. Jan 1977, VHA)

Přes tuto distanci pověřený referent v tzv. Listě poznámek uvádí jako jeden z podstatných důkazů: „Potvrzení od SOA Třeboň, kde potvrzují věznění od 5. 8. 1942 do 27. 5. 1943 – cikán“ (p. Jan 1977, VHA). Stejně tak referenti doplňují poznámku o etnicitě („cikán“, „ras-cik“, „ras-cig“, „jde o cikánku – důvod internace jasný“ apod.) i v dalších žádostech, ve kterých se žadatelé ke své (romské) národnosti nehlásí, ani ji nijak nekomentují. Nejčastěji jako důvod své internace tyto žadatelé uvádí pouze „rasové důvody“.

S ohledem na v začátku položenou otázku chápání tzv. cikánského tábora v Letech u Písku bychom pak mohli říct, že tento poznatek mj. implicitně hovoří o určitém zakotvení povědomí o úloze tábora. Můžeme říct, že referenti, kteří tyto žádosti vyhodnocovali, vnímali tzv. cikánský tábor v Letech u Písku jako místo rasové perzekuce Romů v Čechách během druhé světové války.

Druhý důležitý důkaz pro uznání žádosti a vydání osvědčení představuje v žádostech přiložená odborná literatura popisující charakter a účel tábora v Letech u Písku. V pěti žádostech podaných v období 1974–1976 posloužila jako důkazní materiál publikace *Tábory utrpení a smrti* (Bubeníčková, Kubátová, Malá 1969), v dalších čtrnácti žádostech po roce 1990 je nedílnou součástí spisu informace o výskytu jména žadatele v seznamu vězňů vypracovaném Ctiborem Nečasem (1987), v žádosti z roku 1995 pak žadatel předkládá kopii z knihy *Aušvicate hi khér báro* (Nečas 1992). Toto zjištění naznačuje jednak praktické dopady historických prací zejména Ctibora Nečase na obecné vnímání válečné rasové perzekuce Romů a zároveň odhaluje nedostatky ve fungování řídicího orgánu MNO, které podle všeho neprovádělo vlastní výzkum ani dostatečné vzdělávání referentů v této oblasti.⁵⁵

7 Žádosti po roce 1989

V obecné rovině nabídlo nové politické uspořádání po roce 1989 pro Romy žijící v Československu určité uvolnění a zároveň veřejnou podporu (i) v oblasti připomínání obětí holokaustu Romů. Mezi některými Romy s válečnou zkušeností spojenou s pronásledováním a ztrátou příbuzných panovala přesto určitá nedůvěra vůči majoritní společnosti. Čeněk Růžička z Výboru pro odškodnění romského

⁵⁵ Neznalost historických souvislostí se výrazně projevila zejména v letech 2001–2002, kdy byla zákonem č. 231/2001 Sb. rozšířena možnost žádat o osvědčení za ukrytí v době druhé světové války. VHA v tuto dobu registruje obrovské množství nově podaných žádostí (Baláz, Minařík 2016), z nichž velkou část tvořili Romové ze Slovenska. V drtivé většině byly žádosti pro nedostatek důkazů zamítnuté (Kramářová kol. 2005).

holocaustu⁵⁶ jako potomek rodičů obou postižených rasovou perzekucí a ztrátou velké části příbuzenstva v době nacismu tyto obavy reflektuje:

„Moje maminka, přestože byla v tomto koncentráku [*CT Lety]⁵⁷ se svou celou širokou rodinou za neuvěřitelných podmínek vězněna, mi o existenci tohoto místa nic neřekla a ani otec ne. Báli se, aby mě nezavřeli. Maminka měla z občanů této společnosti za první republiky strach, bála se jich za protektorátu a nepřestala se bát ani po převratu.“ (MRK 2019)

Podobně nedůvěřivě se k nastavení většinové společnosti staví i dvě přeživší ve svých výpovědích parafrázovaných v knize Paula Polanského (Polansky 1998, viz též Horváthová 2015).

Zásadním milníkem, který ovlivnil do určité míry vnímání holocaustu a uznání genocidy Romů a Sintů v devadesátých letech, bylo odhalení památníku romským obětem rasové perzekuce v Letech u Písku v roce 1995.⁵⁸ Ačkoliv není možné zjistit, jak se tato událost projevila (jestli vůbec) v konkrétních jednáních Romů, resp. romských žadatelů o osvědčení, projev pronesený V. Havlem u odhalení památníku v Letech představoval první veřejné uznání holocaustu Romů a otevřené označení českých četníků v táborech za spoluviničky utrpení a smrti lidí vězněných v CT Lety. Uvolněná porevoluční atmosféra ovšem pro určitou část společnosti otevřela také možnost svobodně vyjádřit svou nenávist a rasistické postoje, z nichž některé zejména v devadesátých letech končily tragicky.⁵⁹ Takovým případem je i osud Tibora Berkiho ze Žďáru nad Sázavou, otce romské rodiny, který byl ve svém domě ubit skinheady k smrti. Stalo se tak 13. 5. 1995, přesně v den odhalení památníku.⁶⁰

O strachu z nenávistných projevů či otevřeného rasismu hovoří také mnozí respondenti, které parafrázuje a částečně anonymizuje ve své knize Paul Polansky (1998). Aniž by Polansky systém anonymizace komentoval,⁶¹ je zřejmé, že

56 Občanské sdružení založené v roce 1998 vzniklo s cílem prosadit odstranění veprína z místa bývalého tzv. cikánského tábora v Letech u Písku, sdružovalo zejména původní české Romy a Siny žijící historicky na území Čech.

57 Svou žádost podala v roce 1972 spolu s potvrzením Svazu Cikánů-Romů.

58 Je nutné také zmínit, že tomuto aktu předcházelo (a po odhalení památníku pořád pokračovalo) v devadesátých letech intenzivní veřejné upozorňování Paula Polanského (2014), Markuse Papeho, Luboše Zubáka a dalších na existenci veprína na místě bývalého tzv. cikánského tábora v Letech u Písku, a to v českých a částečně i amerických médiích.

59 <http://www.romea.cz/cz/stitek/rasisticke-vrazdy-2>

60 <https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/3097580-brutalni-vrazda-vyvolala-protesty-proti-rasismu-pred-25-lety-zemrel-tibor-berki>

61 Anonymizace je v publikaci vesměs dvojaká – z hlediska jména (u devatenácti lidí jsou uvedené pouze iniciály) a z hlediska data narození (konfrontovala jsem pouze u 20 identifikovaných žádostí o „255“, kde se datum liší v rádech jednotek), což ovšem z hlediska nepřesné dokumentace v CT Lety a chybných táborových zápisů nemuselo být záměrem Polanského. Informace tohoto druhu ovšem v publikaci zcela chybí.

vychází z přání samotných respondentů a jejich (i explicitně uváděného) strachu z možného postihu.⁶²

Zároveň se v devadesátých letech znovu naskytla možnost společensky se angažovat a navázat na předchozí činnost romských intelektuálů a aktivistů, činných hlavně kolem Svazu Cikánů-Romů. O etnoemancipačních snahách Romů v Československu, které neutichly ani během dlouhých desetiletí po zrušení Svazu Cikánů-Romů, svědčí jednak zapojení se do programových úkolů národnostní politické strany ROI,⁶³ ale také navázání na činnost SCR – v roce 1991 je založena Společnost odborníků a přátel Muzea romské kultury, která zřídila instituci Muzeum romské kultury (Lázničková 1995).⁶⁴ V souvislosti s odškodňováním perzekuovaných Romů a Sintů navázalo MRK na předchozí činnost SCR především výzkumem a dokumentací holokaustu Romů a Sintů, jejíž součástí je také pořizování video/audio nahrávek s pamětníky.

Z hlediska analyzovaných žádostí o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb. jsme už na začátku při grafickém znázornění počtu podaných žádostí na časové ose viděli, že v devadesátých letech se situace skokově mění. Výše jsem popsala výrazný vliv zákona č. 217/1994 Sb., na základě analýzy osobních spisů se ale domnívám, že na zvýšení počtu nově podaných žádostí měl v devadesátých letech vliv ještě další faktor.

Když jsem popisovala případy, v nichž docházelo ke zpochybnování důvodů žádosti, vyšlo najevo, že se zpochybnění týká především přeživších vězňených (resp. dodávajících doklady o věznění) v CT Lety a zároveň v koncentračních táborech mimo Protektorát, nejčastěji v KT Auschwitz-Birkenau. Provedla jsem tedy analýzu dat v žádostech z hlediska toho, kolik žadatelů uvádí (a stvrzuje doklady) ve své žádosti internaci v protektorátním táboře CT Lety a zároveň internaci v koncentračních táborech mimo Protektorát.⁶⁵

62 Stejně tak můžeme registrovat několik videonahrávek na stránkách United States Holocaust Memorial Museum (www.ushmm.org), pořízených na konci devadesátých let s přeživšími českými a slovenskými Romy. Ačkoliv je na stránkách uvedený záznam o existenci rozhovoru s pamětníky, v některých případech rozhovory nejsou veřejnosti dostupné, anebo v nich pamětnice vypovídají zády ke kameře. Stejně tak teprve nyní, po téměř čtyřiceti letech, zprostředkoval potomek přeživších, Jan Hauer, zápisky své matky, Boženy Pflégrové, která v osmdesátých letech sepsala své vzpomínky na život v letském táboře (MRK 2019).

63 Romská občanská iniciativa – politická platforma reprezentující Romy v čele s Emilem Ščukou, založena v roce 1989 a působící v alianci s Občanským fórem.

64 MRK je od roku 2005 státní příspěvkovou organizací Ministerstva kultury ČR, od roku 2018 je správcem památníků v Letech u Písku a v Hodoníně u Kunštátu (www.rommuz.cz).

65 Někteří žadatelé uváděli věznění v KT Auschwitz-Birkenau a o rozšíření osvědčení za věznění v CT Lety požádali až později (týká se pěti žádostí v letech 1975–1981), tyto žádosti jsem zařadila do kategorie „věznění v CT Lety i mimo Protektorát (KT Auschwitz-Birkenau apod.)“.

vězněných lidí byla propuštěna jako „necikáni“, případně že se sami k Romům nehlásí/nechtějí hlásit?

V devadesátých letech se situace obrací. Narostl počet těch žadatelů, kteří byli vězněni pouze v CT Lety. Zcela jistě tomu dopomohl výše zmíněný zákon č. 217/1994 Sb., jehož klíčovou podmínkou bylo předložení osvědčení, a který mezi možné žadatele poprvé zahrnul i pozůstalé děti a vdovy/vdovce po obětech rasové perzekuce zahynulých či vězněných v koncentračních/internačních táborech (Zákon č. 217/1994 Sb. § 3). Ovšem u 41 ze zkoumaných žádostí podaných po roce 1989 bylo pouze 14 žadatelů, za které podávali žádost pozůstalí z mravního nároku. Zdá se, že nejzásadnějším faktorem, který způsobil navýšení počtu žádostí, byl věk přeživších, z nichž se mnozí dostávali do důchodového věku. Děti propuštěné v roce 1943 z CT Lety se právě v devadesátých letech dostávaly do věku, v němž se většinou o osvědčení v té době žádalo – to se týkalo ve sledovaném korpusu celkem 24 žadatelů. Jen tři žadatelé podávající svou žádost v devadesátých letech byli už v době internace v CT Lety dospělými: p. Jan 1994a – 21 let; pí Antonie 1995 – 28 let; p. Karel 1995 – 29 let (VHA). Až na níže uvedenou výjimku je uznání žádostí a vydání osvědčení ze strany ministerstva obrany při předložení potvrzení ze SOA Třeboň v devadesátých letech takřka bezproblémové. A to bez dalšího šetření týkajícího se etnicity či doby, po kterou byl žadatel v Letech u Písku vězněn.

V případě jedné žádosti z roku 1995 se objevuje zpochybnění vyjádřené ve zprávě z šetření provedeného ministerstvem vnitra. Pan Ladislav, který sám jako dítě prošel vězněním v CT Lety, žádal z mravního nároku o vydání osvědčení za svou matku Růženu, která vlivem podmínek v táboře v Letech zemřela (pí Růžena 1995, VHA). Ve stanovisku ministerstva vnitra z roku 1995 se uvádí:

„V případě pí Růženy [...] není zcela jednoznačně prokázán důvod jejího věznění v Cikánském táboře v Letech u Písku. Na jedné straně je tu rasová persekuce daná nepřímo samotným charakterem výše jmenovaného tábora, na straně druhé je tu podle dokumentů z kurentní spisovny Policie ČR – Správy hl. m. Prahy [...] doložena opakovaná kriminální aktivita jmenované (od října 1941 byla u pražské Všeobecné kriminální ústředny vedena v kategorii tzv. řemeslných zločinců). [...] Je tedy otázkou, zda paní Růžena [...] byla na své svobodě omezena pouze z rasových důvodů nebo zda bylo její věznění také v souvislosti s jejími permanentními konflikty se zákonem.“ (pí Růžena 1995, VHA)

Nicméně, referenti z MNO toto vyjádření sice registrovali, ale na základě dosavadních poznatků vyhodnotili jako neopodstatněné: „Do tábora Lety nebyli dávání zločinci. Jedná se o rasovou persekuci“.

Nekompromisní reakce ministerstva obrany značí určité vybudování zkušeností a zcela jistě i hlubšího historického poznání, které referenti nabyli

v průběhu let. Naopak vyjádření ministerstva vnitra naznačuje znepokojivou kontinuitu ve využívání dat a dokumentace z doby války a recyklaci stereotypních názorů, které v české společnosti zesílily obzvlášť v devadesátých letech při debatě o odstranění vepřína z místa letského tábora.

8 Závěr

V předkládaném textu jsem se snažila odpovědět na otázku, jaké byly pozice dobových aktérů v kontextu vyjednávání a uznávání perzekuce Romů i recepce věznění a samotného charakteru tábora v Letech u Písku. Z podrobné analýzy více než devadesáti žádostí o osvědčení, které posloužily k jednoznačné identifikaci těchto aktérů, vyplynulo, že postoje a vývoj nahlížení na rasovou perzekuci Romů vězněných v Letech u Písku byl ve srovnání s porevolučními postoji odlišný a z určitého úhlu pohledu odrážel politické nastavení českého prostředí.

Předpokládané explicitní popírání rasové podstaty perzekuce Romů ze strany zástupců státního úřadu se ve většině zkoumaných žádostí v období 1956–1998 ve smyslu systematického jednání nepotvrdilo. Zároveň však jednotlivá zjištění spojená se zpochybněním rasově motivovaného pronásledování vyvolávají znepokojení – u konkrétních nálezů můžeme hovořit o určité stereotypizaci a kontinuitě předválečné kategorizace Romů („cikánů“) ze strany posuzovatelů žádostí. Stejně tak samotnou existenci a roli Svazu Cikánů-Romů jako klíčového partnera ve zprostředkování žádostí můžeme vnímat jako důkaz o a) nutnosti vyjednat a dokazovat rasovou podstatu perzekuce žadatelů a b) současné potřebě institucionálního zastoupení, jež nevyvážené mocenské pozice částečně narovnáva. Svým fungováním SCR nejenže posílil vnímání perzekuce Romů jako rasového pronásledování, ale paradoxně ukázal, jaké mezery existovaly v historickém poznání na straně veřejnosti i v samotném zájmu odborníků, historiků, pokud se týče holokaustu Romů. To se ostatně ukázalo v následujících letech, kdy se literatura zpracovaná zejména C. Nečasem stala součástí „důkazů“ pro posouzení žádostí.

Zároveň je pozoruhodné zjištění, že z hlediska jednotlivých etap tábora, kdy k uvěznění celých rodin docházelo až v době fungování tzv. cikánského tábora (tj. od srpna 1942), se v žádostech k jednotlivým časovým horizontům nepřihlíželo. Při vyhodnocení nebyl rozdíl mezi tím, zda byl žadatel za rasovou perzekuci vězněn v Letech v roce 1940, kdy šlo o „kárný pracovní tábor“ anebo v roce 1943, kdy plnil funkci přestupní stanice před transportem do KT Auschwitz II-Birkenau. Naopak, žadatelům byla uznána celá požadovaná doba (případně nej přesněji datované období uváděné v jiných místech dokumentace, např. z MNV). Podle znění zákona 255/1946 Sb. byl „účastníkem národního boje za osvobození“ každý, kdo byl v období 1939–1945 politickým vězněm. Znamená to tedy, že tábor v Letech u Písku byl v obecné rovině považován za místo nucené koncentrace

a rasové perzekuce Romů? V žádné z devadesáti tří žádostí jsem nenarazila na demonstrování zpochybnění důvodů internace kvůli tomu, že žadatel byl v Letech vězněn (také) v období pracovního/sběrného tábora.

Důležitou otázkou v symbolickém a faktickém přijetí rasové perzekuce Romů byla po roce 1989 také terminologie spojená s táborem v Letech u Písku.⁶⁶ Ta osciluje především mezi dvěma pohledy na označení tábora – zda-li se jedná pro svůj charakter o „koncentrační“ tábor, anebo to bylo místo „pro karbaníky a ty, co nechtěli pracovat“⁶⁷ (Berkyová, Bikár, Tokárová 2019). Ve studované dokumentaci se často vyskytuje označení „koncentrační“ tábor, přičemž se z hlediska původce dokumentu jedná o žadatele, obce ale i referenty hodnotící žádosti. Označení „koncentrační tábor Lety“ se vyskytuje např. i v repatriačním průkazu, který je součástí osobního spisu žadatele (p. Tomáš 1966, VHA). V žádné z žádostí nebylo označení „koncentrační“ ve spojitosti s táborem v Letech u Písku žádným způsobem tematizováno či zpochybnováno.

Od doby, kdy bez jakýchkoliv pochybností mluvil o „koncentračním táboře Lety“ zmiňovaný Paul Polansky a současně byla Historickým ústavem AV ČR vydaná kontroverzní knížka *Historikové a kauza Lety* (1999), můžeme v současném chápání perzekuce Romů vyzorovat významný posun. Nejenže se zvýšil zájem historiků zabývat se dějinami Romů, potažmo místem v Letech u Písku mimo romistické kruhy, ale do určité míry se proměnilo samotné paradigma, z něhož vychází (např. Baloun, Mrňka 2020). Vedle zvýšeného požadavku na reflexi historických pramenů, z nichž vycházíme, či redefinici nahlížení na Romy jako na pasivní objekt zkoumání, se otevírá také otázka, do jaké míry se taková inkluze romské historie a změna perspektiv odráží i v užívané terminologii. Například „úředním“ termínem „CT LETY“ referujeme o dobovém (nacistickém) označení (pod nímž je taky veden archivní fond v SOA Třeboň), který ale nijak nereфлекtuje zkušenost těch, kteří v táboře byli vězněni a píšou o něm jako o „koncentráku“.⁶⁸

Je zřejmé, že závěry této studie představují jen malý dílek z celkového obrazu situace přeživších Romů v poválečném období, a že se jedná spíše o dílčí nahlédnutí do procesu snah o uznání rasové podstaty perzekuce i zachování této válečné zkušenosti v historické paměti a vyrovnávání se s ní.

66 Ovšem ne jenom devadesátých let. Jednou z posledních kauz je výrok poslance Miloslava Roznera (SPD) v roce 2017, pár týdnů po státem schváleném odkupu vepřína v Letech a postavení památníku. Rozner odkup kritizoval a bývalý tábor v Letech označil jako „neexistující pseudokoncentrák“ (<https://ct24.ceskatelevize.cz/domaci/2677646-za-slova-o-pseudokoncentraku-policie-zada-o-vydani-poslanca-spd-roznera-ke-stihani>). Mandátní a imunitní výbor a následně ani Poslanecká sněmovna hlasováním nedoporučily vydat poslance Roznera k trestnímu stíhání pro podezření ze zpochybnování či popírání genocidia.

67 Vyjádření jednoho z obyvatel obce Lety v roce 2018 při veřejné debatě k podobě budoucího památníku (Berkyová, Bikár, Tokárová 2019).

68 Obdobným procesem vyjednávání, změnou pohledu a následným „přijetím“ označení místa procházeli také židovští přeživší v případě Terezína (Hallama 2020: 63-64).

Limity předložené práce jsou dané jak sevřeností pramenné základny, tak např. omezením samotného počtu osobních spisů (jakkoliv velkého), které navíc v několika případech nezastupují přeživší, ale pozůstali. Stejně tak je zřejmé, že je nutné ve výzkumu pokračovat, a to jak v rámci žádostí lidí vězněných v Letech u Písku, tak v Hodoníně u Kunštátu a v dalších koncentračních táborech mimo Protektorát. K poznání by bezesporu přispěl i detailní výzkum činnosti Svazu protifašistických bojovníků a Svazu Cikánů-Romů v oblasti odškodňování Romů, připomínání obětí i samotného boje o uznání holokaustu Romů a Sintů. Vzhledem k již zjištěnému by výsledky takového výzkumu mohly přinést další odpovědi na otázku, do jaké míry je zpochybňování rasové perzekuce romských žadatelů v poválečném období s přesahem do doby po roce 1989 ojedinělým jevem, anebo zrcadlem negativního obrazu „cikánů“ přetrvávajícího z doby (před)válečné.

Seznam použitých zkratk

CT Lety	Cikánský tábor Lety
KT	Koncentrační tábor
MNO	Ministerstvo národní obrany
MO	Ministerstvo obrany
MRK	Muzeum romské kultury
NA	Národní archiv
RŽNO	Rada židovských náboženských obcí
SOA	Státní oblastní archiv
SOkA	Státní okresní archiv
SPB	Svaz protifašistických bojovníků
SCR	Svaz Cikánů-Romů
SÚA	Státní ústřední archiv
VHA	Vojenský historický archiv

Prameny

Vojenský historický archiv, Osobní složky žadatelů o osvědčení dle zákona č. 255/1946 Sb.

Státní okresní archiv Písek, fond Místní národní výbor Lety, inv. č. 89
Muzeum romské kultury. Fond písemného materiálu.

Literatura

- Baláž, J., Minařík, P. 2016. Dokumentace související s vyřizováním agendy spojené se zákonem č. 255/1946 Sb. Vydávání osvědčení podle zákona 255/1946 Sb. *Ročenka VHA 2015*. Praha: Vojenský historický archiv, 30–49.
- Baloun, P. 2017. „Potulní cikáni“: kočování jako rasový znak. Dostupné z: <https://www.holocaust.cz/dejiny/pronasledovani-a-genocida-romu/pronasledovani-a-genocida-romu-v-ceskych-zemich/romove-v-ceskoslovensku-pred-nemeckou-okupaci/potulni-cikani-kocovani-jako-rasovy-znak/> [2020-11-02].
- Baloun, P., Mrňka, J. 2020. „Tábory pro darebáky, povaleče a cikány“. Příspěvek k výzkumu politiky a praxe kriminalizace „práce se štitícího“ obyvatelstva za druhé republiky a protektorátu (1938–1942). *Dějiny-teorie-kritika* 15 (2): 191–221.
- Barša, P. 2011. *Paměť a genocida: úvahy o politice holocaustu*. Praha: Argo.
- Berkyová, R. 2017. Obětujeme Romy ve prospěch vědy? Kritická reflexe pojmu „porajmos“ a „holokaust“ v diskurzu (nejen) romistické historiografie. *Bulletin Muzea romské kultury* 26: 39–57.
- Berkyová, R. 2020. *Přeživší tzv. cikánského tábora v Letech u Písku v kontextu žádostí o odškodnění dle zákona 255/1946 Sb.* Diplomová práce. Praha: Seminář romistiky, Katedra středoevropských studií, Filozofická fakulta, Karlova Univerzita.
- Berkyová, R., Bikár, F., Tokárová, V. 2019. *LETY*. Dokumentární film. 59 min. Praha: Romea, o.p.s.
- Brabec, J., Šídlo, J. 1994. Konečné řešení na česko-německý způsob. *Respekt* (40).3. 10.
- Blodig, V. 1999. *Fenomén holocaust. The holocaust phenomenon. Sborník mezinárodní vědecké konference. Praha – Terezín, 6.–8. října 1999*. Kancelář prezidenta republiky, Památník Terezín.
- Bubeníčková, R. Kubátová, L. Malá, I. 1969. *Tábory utrpení a smrti*. Praha: Svoboda.
- Danielová, H. 1999. Zprostředkování humanitární pomoci ze Schweizer Fonds zugunsten bedürftiger Opfer von Holocaust/Shoa romským obětem holocaustu. *Bulletin Muzea romské kultury* 8: 17–18.
- Donert, C. 2017. *The Rights of the Roma. The Struggle for Citizenship in Postwar Czechoslovakia*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Hallama, P. 2020. *Národní hrdinové – židovské oběti: Holokaust v české kulturní paměti*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny.
- Historikové a kauza Lety*. 1999. Historický ústav AV ČR. Praha: Academia.
- Hlaváček, J. 2019. Etické aspekty zpřístupňování orálně-historických pramenů (nejen) ve virtuálním prostoru. *MEMO. Časopis pro orální historii / Oral history journal* 9 (2): 25–40.

- Horváthová, J. 2015. Fenomén Polansky. *Romano džaniben* 22 (1): 87–104.
- Hübschmannová, M. 1983. Ctibor Nečas, Nad osudem českých a slovenských Cikánů v letech 1939–1949. *Český lid*. 70(3): 184–186. Dostupné z: <https://kramerius.lib.cas.cz/uuid/uuid:d112bda3-4611-11e1-1331-001143e3f55c> [cit. 2020-12-12].
- Hübschmannová, M. 2005. „Po židoch cigáni.“ *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945. I. díl*. Praha: Triáda.
- Charta 77 – 2. část. 1999. *Romano džaniben* 6 (1-2): 6–9.
- Charta 77 – 3. část. 1999. *Romano džaniben* 6 (3-4): 4–7.
- Charta 77 – 4. část. 2000. *Romano džaniben* 7 (1-2): 12–16.
- Joskowicz, A. 2015. Romani Refugees and the Postwar Order. *Journal of Contemporary History* 51 (4): 760–787.
- Joskowicz, A. 2020. The Age of the Witness and the Age of Surveillance: Romani Holocaust Testimony and the Perils of Digital Scholarship. *The American Historical Review* 125 (4): 1205–1231.
- Kramářová, J. a kol. 2005a. *(Ne)Bolí. Vzpomínky Romů na válku a život po válce*. Praha: Člověk v tísni, společnost při České televizi o. p. s.
- Kramářová, J. 2005b. Možnosti odškodnění Romů v České republice. In: Hübschmannová M. 2005 „Po židoch cigáni.“ *Svědectví Romů ze Slovenska 1939–1945. I. díl*. Praha: Triáda.
- Lázničková, I. 1995. O Muzeu romské kultury v Brně. *Romano džaniben* 2 (1): 11–19.
- Lhotka, P. 2009. Svaz Cikánů-Romů 1969–1973. In: *Doprovodná publikace k výstavě Muzea romské kultury „Svaz Cikánů-Romů (1969–1973). Z historie první romské organizace v českých zemích“*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Lhotka, P., Závodská, M. 2013. Profesor Ctibor Nečas – historik a zakladatel vědeckého zkoumání holocaustu Romů. *Romano džaniben* 20 (1): 7–19.
- MRK. 2019. *LETY. Zadání krajinářsko-architektonické soutěže Lety u Písku. Památník holocaustu Romů a Sintů v Čechách, Muzeum romské kultury*.
- Nečas, C. 1987. *Andr'oda taboris. Věžňové protektorátních cikánských táborů 1942–1943*. Brno: Městský výbor Českého svazu protifašistických bojovníků.
- Nečas, C. 1992. *Aušvicate hi khér báro*. Brno: Masarykova univerzita v Brně.
- Nečas, C. 1994. *Nemůžeme zapomenout = Našti bisteras: nucená táborová koncentrace ve vyprávěních romských pamětníků*. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci.
- Nečas, C. 1995. *Andr'oda taboris. Tragédie cikánských táborů v letech a v Hodoníně*. Brno: Masarykova univerzita Brno.
- Nečas, C. 2012. *Pamětní seznam. 1. Jména a údaje o nebožácích, kteří byli násilně koncentrováni v cikánském táboře I (Lety, 1942–1943)*. Nymburk: Památník Lidice.
- Ort, J. 2017. *Mobilita Romů v kontextu lokálních vztahů. Případová studie z okresu Svidník na východním Slovensku*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Katedra středoevropských studií, Seminář romistiky.

- Pape, M. 1997. *A nikdo vám nebude věřit: Dokument o koncentračním táboře Lety u Písku*. Praha: G plus G.
- Pavelčíková, N. 2004. *Romové v českých zemích v letech 1945–1989*. Praha: Úřad dokumentace a vyšetřování zločinů komunismu.
- Polansky, P. 1998. *Těživé mlčení. Svědectví těch, kteří přežili Lety. Vzpomínky vězňů romského koncentračního tábora v Letech*. Praha: G plus G.
- Polansky, P. 2014. *Tábor smrti Lety: Vyšetřování začíná (1992–1995)*. Hradec Králové: Antifašistická akce, Československá anarchistická federace, Institut kritických studií.
- RL 3/1971. *Románo lil* č. 3/1971. Zpravodaj ÚV Svazu Cikánů-Romů.
- RL 1/1973. *Románo lil* č. 1/1973. Zpravodaj ÚV Svazu Cikánů-Romů.
- Rose, R. 2009. Předmluva. In: *Nacistická genocida Sintů a Romů. Katalog ke stálé výstavě ve Státním muzeu v Osvětimi*. Praha: Romano džaniben, Argo.
- Růžicka, L., Závodská, M., Sadílková, H. 2013. Včera a dnes (vzpomínka cikána na nacistické lágry). *Romano džaniben* 20 (1): 141–155.
- Sadílková, H. 2018. Váhy historického poznání. *Romano džaniben* 25 (1): 5–17.
- Sadílková, H., Slačka, D., Závodská, M. 2018. *Aby bylo i s námi počítáno: Společensko-politická angažovanost Romů a snahy o založení romské organizace v poválečném Československu*. Brno: Muzeum romské kultury.
- Smlsal, J. 2018. *Holocaust českých a moravských Romů. Společenské předpoklady a aktéřská perspektiva*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav hospodářských a sociálních dějin.
- Smlsal, J. 2019. K otázce útěků z koncentračního tábora v Letech u Písku: případová studie. *Bulletin Muzea romské kultury* 28: 10–35.
- Sniegoň, T. 2014. *Vanished History: The Holocaust in Czech and Slovak Historical Culture*. Oxford/New York: Berghahn Books.
- Viková, L., Závodská, M. 2016. Dokumentace genocidy Romů za 2. světové války v Československu – náleзовá zpráva: diskontinuita a kontinuita odhalování historie Romů po roce 1946. *Romano džaniben* 23 (2): 107–124.
- Vohryzek. 1998. Postavení Cikánů-Romů v ČSSR. *Romano džaniben* 5 (4): 13–16.
- Zákon č. 255/1946 Sb., o příslušnících československé armády v zahraničí a o některých jiných účastnících národního boje za osvobození. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2020. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1946-255#f2640573> [cit. 2020-04-05].
- Zákon č. 161/1968 Sb., o zvláštním přídatku k dávkám, o změnách v důchodovém zabezpečení účastníků odboje a o některých dalších změnách v sociálním zabezpečení. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2020. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1968-161#f3459386> [cit. 2020-04-04].

- Zákon č. 217/1994 Sb., o poskytnutí jednorázové peněžní částky některým obětem nacistické perzekuce. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2020. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/1994-217#f1575943> [cit. 2020-04-27].
- Zákon č. 499/2004 Sb., o archivnictví a spisové službě a o změně některých zákonů. In: *Zákony pro lidi.cz* [online]. © AION CS 2010–2021. Dostupné z: <https://www.zakonyprolidi.cz/cs/2004-499#f2627601> [cit. 2021-01-12].
- Zdařilová, E. 2007. *Proces odškodňování obětí romského holocaustu v České republice*. Bakalářská práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář Romistiky.
- Zdařilová, E. 2010. *Analýza životopisných rozhovorů s romskými pamětníky nacistické perzekuce na pozadí odškodňovacích procesů v České republice*. Diplomová práce. Praha: Univerzita Karlova, Filozofická fakulta, Ústav jižní a centrální Asie, Seminář romistiky.
- Zerbst, J. 2016. *O paradigmatu nejnovějších dějin – Etický rozměr v práci historika nejnovějších dějin*. Dostupné z: <https://zerbst.blog.idnes.cz/blog.aspx?c=559672> [cit. 2021-01-10].